KOLOSI TAMÁS

A tőkés osztályviszonyok fejlődéstendenciái az NSZK-ban

MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

Magyar Szocialista Munkáspárt
Központi Bizottsága
Társadalomtudományi Intézete

Kolosi Tamás

A TŐKÉS OSZTÁLYVISZONYOK FEJLŐDÉSTENDENCIÁI A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN

(Társadalmi struktúra, munkástudat és szakszervezeti érdekképviselet)

Műhelytanulmány

Budapest 1977

Szerkesztette: Werner Ottó
Felelős kiadó: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete igazgatója
Borítóterv: Szilvássy György munkája
Megjelent 1500 példányban, (A/5) ív terjedelemben
770157-Kossuth Könyvkiadó Sokszorosító Üzeme

TARTALOM

Előszó 5

1. A társadalmi struktúra problémái 7

Osztályszerkezet kontra rétegződés 7

Osztályszerkezet osztályok nélkül 18

A strukturális feltételek változásai a modern kapitalizmusban .. 23

A Német Szövetségi Köztársaság osztályszerkezete 31

Egyenlőtlenség és osztályszerkezet 43

2. Társadalomkép és osztálytudat 53

A tudatkutatás metodológiai problémái 55

Nivellálódás vagy osztálytársadalom 59

Elpolgárosodás és instrumentális orientáció 65

Az alkalmazotti tudat kérdéséhez 69

A tárgyi tudattól az osztálytudatig 77

3. A szakszervezeti érdekképviselet kérdései 83

Az érdekképviselet kettős rendszere 83

A szakszervezeti politika jellemzéséhez 94

Elvárások és attitüdök 106

Az érdekképviselet dilemmái 112

Összefoglalás helyett egy beszélgetés 116

Rendszerfaktor vagy ellenhatalom 116

Jegyzetek 129

1975/76 telén lehetőségem volt az Alexander von Humboldt alapítvány ösztöndíjasaként hat hónapot a Német Szövetségi Köztársaságban a frankfurti Institut für Sozialforschung-ban dolgozni. Ez a tanulmány az ott végzett kutatómunkám összefoglaló eredménye. Elsősorban a különböző nyugatnémet vizsgálatok részint publikált, részint – mivel az intézet segítségével ezekhez is hozzá tudtam jutni – nem megjelentetett eredményeinek secunder analízisén és a különböző kutatóhelyek munkatársaival folytatott beszélgetéseken alapszik.

Tanulmányom tárgya három összefüggő témakört ölel fel. Az első fejezetben – eddigi fő érdeklődési körömnek megfelelően – a nyugatnémet *társadalmi struktúrával* foglalkozom. Ezzel kapcsolatban már most megjegyzem, hogy a társadalmi szerkezetben bekövetkezett változások egyik alaptendenciájaként az figyelhető meg, hogy a tőke és a bérmunka ellentéte mind több közvetítésen keresztül határozza meg a társadalmi egyenlőtlenségeket, a társadalmi csoportok között a mindennapi tapasztalatban is megfigyelhető differenciáltságot. Ennek következtében pedig kérdésként vetődik fel az is, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeknek ez a közvetítéseken keresztül meghatározott rendszere hogyan tükröződik vissza az egyes *osztályok és rétegek tudatában,* mennyiben eredményezi egy új tipusú társadalomkép kialakulását, milyen új igénymintákat hoz létre. Mindezek a kérdések a munkásosztály szempontjából úgy formulázhatók meg, hogy az osztály „an sich" helyzetében bekövetkezett *objektív* strukturális változások miként módosították az osztály „für sich" kialakulásának *szubjektív* feltételeit. Az e kérdésre adandó válaszok keresése képezi a tanulmány második fejezetének tárgyát.

Ugyanakkor azonban azt is látnunk kell, hogy az önmagáért levő osztály kialakulásának nemcsak tudati, hanem politikai-intézményi feltételei is vannak. Itt igen szoros kölcsönhatásról van szó. Egyfelől az osztálytudat állapota és tudatosultságának mértéke – ebből a szempontból másodlagos,

hogy ez a tudat adekvátan tükrözi-e vissza az objektív viszonyokat vagy pedig „hamis tudat" – alapvetően befolyásolja a politikai szervezettség feltételeit és irányát. Másfelől azonban a politikai szervezettség és intézményesültség tartalma és formája egyaránt döntő determinánsa az osztály tudatosodási folyamatának. Ebben a vonatkozásban a nyugatnémet társadalom helyzete két szempontjából is speciális. Egyrészt ellentétben Délnyugat-Európa tőkésországaival, a második világháborút követően (különböző körülmények hatására) itt nem alakult ki egy erős és jelentős tömegbefolyással rendelkező kommunista párt, és a szocialista-szociáldemokrata mozgalom centrumán elhelyezkedő nyugatnémet SPD az ötvenes-hatvanas évek fordulójától kezdve – a bad-godesbergi programban explicite is megfogalmazva – már nem osztálypártként, hanem „néppárt"-ként funkcionál tovább. Így a munkásosztály egyetlen jelentős tömegbefolyással rendelkező politikai szervezetét, ha – mint látni fogjuk – mégannyira ellentmondásosan is, a szakszervezetek jelentik. Másrészt, megint csak különböző körülmények hatására, a nyugatnémet munkásosztálynak csak viszonylag elenyésző kisebbsége jutott el a politikai tudatosultságig, döntő többsége tudatát – Lenin kifejezését használva – az úgynevezett trade-unionista tudat kategóriájával jellemezhetjük. Ennek a tudatállapotnak adekvát politikai kifejeződési formáját pedig megint csak a szakszervezeti mozgalomban lelhetjük fel. Mindezek következtében foglalkozom a tanulmány harmadik fejezetében a *szakszervezeti érdekképviselet* rendszerének vizsgálatával.

Természetesen ez a három összefüggő problémakör – bármennyire is széles területet ölel fel – csak egy viszonylag kiragadott területét érinti a mai nyugatnémet társadalomnak.

1. A társadalmi struktúra problémái

A német kapitalizmus strukturális változásait társadalomstatisztikai oldalról a következő főbb adatok jellemzik: míg 1933-ban – a Német Birodalom adatait a mai Német Szövetségi Köztársaság területére átszámítva – a keresők 35,9 %-a az önállóak és segítő családtagjaik kategóriájába tartozott, addig ezek aránya 1970-re 17,6 %-ra csökkent, és ezzel párhuzamosan jelentősen megnőtt a bértől függők, illetve a bérmunkások aránya; a keresők több mint 82 %-át ők alkotják. A bértől függők között ugyanakkor a munkások aránya csökkent (különösen a nem szakmunkásoké) és az alkalmazottak aránya nőtt. Míg 1882-ben a Német Birodalom keresőinek 57,4 %-a munkás, 6,1 %-a alkalmazott és hivatalnok volt, addig 1970-ben a Német Szövetségi Köztársaságban 47,4 % a munkások és 35,1 % az alkalmazottak és hivatalnokok aránya. A keresőkön belül az utolsó húsz esztendőben a munkások száma 10,5 %-kal, a hivatalnokoké 60,6 %-kal, az alkalmazottaké pedig 113,9 %-kal emelkedett.

A nyugatnémet társadalom struktúrájával foglalkozó irodalom nagy része idézi ezeket az adatokat. Az adatok értékelésében azonban már jelentős eltérések mutatkoznak, amelyek ismeretelméleti-metodológiai különbségekből fakadnak,[1] azonban a társadalomfelfogások közötti ideológiai ellentéteket is mutatják.[2] A társadalmi struktúra szempontjából az értelmezésbeli különbségek alapja az, hogy miként ítélik meg az egyes kutatók a jelenlegi nyugatnémet társadalom szerkezetét: rétegződési jellegűnek-e, avagy – a valóságnak megfelelően – osztálykülönbségeket mutatónak.

Osztályszerkezet kontra rétegződés

A német szociológiában elöször a harmincas évek elején fogalmazódott meg igen erőteljesen ez a probléma, amikor Theodor Geiger Die soziale Schichtung des Deutschen Volkes[3] című munkája megjelent. Geiger a tőke és munka ellentétén alapuló marxista elemzéssel a „piramis sémáját" állította szembe. Az azonos társadalmi helyzet által meghatározott rétegek

azonban még sok tekintetben osztályjegyeket viseltek, és a vertikális elrendezésben Geiger még a proletárok és a proletariádok, a régi és az új középosztály, illetve a tőkések egymás fölé rendeltségéről beszélt.

A második világháború utáni nyugatnémet rétegződési elméletek – amelyek csak igen lazán kötődnek a német szociológiai hagyományokhoz, sokkal inkább az amerikai szociológia funkcionalista iskolájával és stratifikációs elemzéseivel rokoníthatók – kiindulópontja azonban már egyértelműen az, hogy a nyugatnémet társadalomra már nem jellemző az osztályjelleg, az osztályok helyét a társadalmi rétegek bonyolult szövevénye vette át. Mindezt igen egyértelműen fogalmazta meg a negyvenes évek végén a mai nyugatnémet polgári szociológia egyik vezető egyénisége, a kölni egyetem professzora és az egyetem mellett működő Szociológiai Intézet igazgatója, René König: „A társadalmi osztályok régi sémája helyén számtalan körben és rétegcsoportban, horizontális és vertikális irányban egyaránt rétegzett társadalom képét tételezzük, amelyen belül ezeknek az egyes köröknek mindegyike magasan és alacsonyan állók rendjére tagolódik, amelyeket még területi különbségek is bonyolítanak. Az egész rendszert pedig a felemelkedés és lesüllyedés meg nem szakadó dinamikus folyamata komplikálja, amely éppúgy érinti az egyes egyéneket, mint ahogy társadalmi méretekben is kifejeződik, és végül, ahogy egész csoportokat felfelé taszít, úgy vissza is vet."[4]

A társadalmi rétegződés elmélete ebben a bonyolult kuszaságban kíván rendet teremteni. Nem foglalkozhatunk a társadalmi réteg kategóriájának a nyugatnémet szociológiában használatos különböző meghatározásaival,[5] csak azt emeljük ki, hogy a társadalmi réteg fogalma – induljon ki a társadalmi helyzetből, a jövedelmi és életmódkülönbségekből, a status felépítéséből, az egyének társadalmi önbesorolásából, egy vagy több dimenzióból – mindig a társadalmi különbségeket jelöli és nem az e különbségeket meghatározó viszonyokat. M. Rainer Lepsius szerint a társadalmi rétegződés – deffiniciószerűen az emberek közötti egyenlőtlenséget jelenti.[6] Lepsius

azonban mindjárt azt is hozzátette, hogy szerinte nem minden egyenlőtlenség teremt társadalmi rétegződést. Annak a kérdésnek a megválaszolása tehát, hogy milyen természetűek a társadalmi egyenlőtlenségek, a rétegződéselmélet fő feladata.

A témával foglalkozó tanulmányokban, kézikönyvekben és lexikonokban – leegyszerűsítve – azt találjuk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek okát Marx a tulajdonviszonyokban, Durkheim a munkamegosztási viszonyokban és Weber a hatalmi viszonyokban vélte felfedezni. A mai nyugatnémet rétegződési elméletek az egyenlőtlenségek eredetéről szólva részint a hatalom problematikájához, részint pedig az amerikai funkcionalista elmélethez nyúlnak vissza.

Dahrendorf például arról ír, hogy a munkamegosztás még nem eredményez egyenlőtlenségeket, a tulajdonon alapuló egyenlőtlenség pedig csak egy speciális történelmi forma. A hatalom azonban nemcsak a hatalmon levők és a hatalomtól megfosztottak közötti egyenlőtlenséget eredményezi, hanem olyan szerepcsoportokat is létrehoz, amelyek a status quo fenntartására, illetve megváltoztatására törekszenek.[7] Így a társadalmi egyenlőtlenségek alapjává az egyéni magatartások normákkal való szankcionálásának szükségességéből következik minden egyenlőtlenség, amely azután a normákhoz alkalmazkodás lehetőségeiben fejeződik ki. Így a társadalmi egyenlőtlenséget Dahrendorf tulajdonképpen megfosztja objektivitásától, az egyénekhez és egy általánossághoz – „a magatartások normákkal való szankcionálásának szükségességéhez" – köti, és ebből eredezteti a társadalmi rétegződést is: „A társadalmi rétegződés a társadalmi magatartások pozitív és negatív szankció révén történő ellenőrzésének közvetlen eredménye."[8]

A rétegződési elméleten belül a másik nézet ezzel szemben nem az egyéni magatartásokból, hanem az egyének által elfoglalt pozíciókból kívánja megmagyarázni a társadalmi egyenlőtlenséget. M. Rainer Lepsius bírálja Dahrendorfot, amikor arról ír, hogy „1. Az emberek közötti egyenlőtlenség, amely magatartásaik szankcionálásának eredményeként jön létre, nem világíthatja meg minden további nélkül a különböző magatartási elvárások-

kal rendelkező pozíciók közötti különbségeket. 2. Az individuumok között magatartásaik normakonformitása tekintetében meglevő egyenlőtlenség mellett (tehát ama különbségek mellett, amelyek abból erednek, hogy az egyéni magatartások különbözőképpen felelnek meg a társadalmi normáknak és elvárásoknak – K.T.) megkülönböztethető a pozíciók közötti egyenlőtlenség is, a pozíciók magatartáselvárásai szempontjából. 3. A pozíciódifferenciálódás nem a magatartások szabályozásának szükségszerűségére vezethető vissza, hanem annak eredményeként áll elő, hogy az aktivizálható szerepekhez normák sokfélesége szerveződik."[9] Lepsius szerint tehát az egyéni magatartások szankcionálásán túl figyelembe kell venni, hogy az egyének bizonyos pozíciókat töltenek be, és ezek eleve különböző magatartásokat involválnak. A pozíciók közötti különbség pedig abból adódik, hogy a pozíciókhoz különböző normák kötődnek.

Igy a társadalmi rétegződést – Lepsius szerint – nem az egyéni magatartások normákkal való szabályozása, hanem az egyén által elfoglalt pozíciók normaelvárásai határozzák meg. „Rétegeknek a privilegizált és nem privilegizált pozíciók tulajdonosainak ama kategóriáit nevezzük, amelyek között tipikus módon fel nem számolható pozícióegyenlőtlenség áll fenn."[10]

A kölni egyetem Szociológiai Intézete irányításával az ötvenes évek második felében egy nagyszabású empirikus vizsgálatsorozatot végeztek,[11] amelynek során a társadalmi pozíciókban és magatartásokban megmutatkozó különbségek mérésére tettek kísérletet. A státusfelépítés megközelítésére egy pontrendszert dolgoztak ki, és a pontok alapján – a straticikációs elméletekhez hasonlóan – hét vertikális rétegbe sorolták az egyéneket. A pontrendszerben a gazdasági helyzetet, a foglalkozást és a kulturális szintet vették figyelembe, és a besorolásban a következő súlyozással értékelték az egyes tényezőket:

1.sz. táblázat

A társadalmi rétegződés-index felépítése [12]

Gazdasági helyzet	Pont	Súlyozás
személyes jövedelem	9	16,7 %
1 főre jutó családi jövedelem	6	12,5 %
javak indexe	4	10.2 %
1 főre jutó lakószoba	3	9,7 %
Foglalkozás		
a foglalkozás társadalmi presztizs-indexe	12	21,8 %
Kulturális szint		
iskolai végzettség	9	14,3 %
olvasmányok nívója	6	12,0 %
koncertlátogatás	3	1,4 %
színházlátogatás	3	1,4 %
	55	100,0 %

Az 1961-es országos vizsgálat adatai alapján kapott státusfelépítés jelentős társadalmi különbségeket mutatott, bár a tényleges társadalmi ellentmondások feltárását meg sem kísérelte.

2.sz. táblázat

A megkérdezettek társadalmi rétegződése

Réteg	Besorolási pontérték	A megkérdezettek megoszlása
alsó-alsó	0–14 pont	16 %
felső-alsó	15–22 pont	30 %
alsó-közép	23–29 pont	17 %
közép-közép	30–39 pont	12 %
felső-közép	40–49 pont	5 %
felső	50 és több	2 %
nem besorolható		18 %

Azt, hogy ezúttal is, mint a stratifikációs elméleteknél általában, a tényleges társadalmi ellentmondások – tudatos vagy nem tudatos – elleplezését jelenti a vertikális státusfelépítés, jól mutatja a vizsgálat további folytatása. Az „objektív" helyzet feltérképezése után a megkérdezettek önbesorolását vizsgálták, és a közölt adatok szerint az önbesorolásoknak csak 4,4 %-a mutatott a társadalmi struktúra antagonisztikus sémájára. (Utalnunk kell azonban arra is, hogy más vizsgálatok – mint erről még szó lesz – ezzel ellentétes eredményekre jutottak és kimutatták, hogy részint a valóságban, részint pedig az emberek tudatában is tükröződve nagyon éles ellentmondások jellemzik a mai nyugatnémet társadalmat.) Az önbesorolások tendenciájukban igazolták a státusfelépítés pontok szerint megállapított képét, bár latens minőségekre vonatkozóan csak hipotézisekre volt lehetőség. Ebben a hipotézisben azonban a tényleges társadalmi ellentmondásokat tükröző struktúrakép helyére a presztízs funkcionalista fogalma került.

„A társadalmi presztízs dimenziói mögött az alapvető kritérium annak foka, hogy az emberek mennyiben cselekedhetnek tradionális értelemben mint egyének. Ez ellentétben áll a többi ember más értékeivel és lehetőségeivel, és nem realizálható a társadalmi presztízs szimbólumainak általános megközelítésén keresztül."[14]

A társadalmi egyenlőtlenség tehát – eme elmélet szerint – egyfelől a különböző normarendszerrel rendelkező pozíciók, másfelől pedig az ebből fakadó egyéni magatartáslehetőségek különbözőségéből érthető meg. Igy az egyenlőtlenség tulajdonképpen örök szubsztrátummá válik. Olyan megváltoztathatatlan adottsággá, amely egyúttal a társadalmi élet pozitív szabályozója is. Dahrendorf szerint „az emberek közötti egyenlőtlenség a szabadság garanciája... A teljesen egalitáriánus társadalom nemcsak nem reális, hanem egy szörnyű gondolat is, mert... vagy terror vagy az abszolut unalom jellemzi."[15]

A társadalmi rétegződés vizsgálata során a pozíciókból adódó egyenlőtlenség a társadalmi presztízs szimbólumain (jövedelem, foglalkozás, kulturális szint stb.) keresztül empirikusan is megragadható, míg az egyeni cselekedetekből fakadó latens, szimbólumokban nem kifejeződő, minőségek vonatkozásában – a vizsgálatot interpretáló Scheuch és Daheim szerint – a funkcionalista presztízsfogalom hipotetikus tételezésére kell hagyatkoznunk. Ebben foglalható össze az az általános elméleti, metodológiai bázis amely a nyugatnémet polgári rétegződési kutatásokat leginkább jellemzi, és amelyből kiindulva szűrnek le következtetéseket a rétegződéselmélet hívei a társadalmi struktúra változására is.

Theodor Geiger idézett művében még csak arról beszélt, hogy a német társadalom osztályszerkezete „olvadáspontonˮ van, Helmuth Schelsky azonban az ötvenes évek elején már a nivellált középosztály-társadalom tézisét hirdette meg.[16] A mai nyugatnémet rétegződési elméletek nagy részére azt mondhatjuk, hogy Geiger és Schelsky koncepciója között helyezkedik el.

A „hivatalos" szociológia egyik vezető egyénisége, a müncheni egyetem professzora, a Nemzetközi Szociológiai Társaság társadalmi stratifikáció és mobilitás albizottságának nyugatnémet képviselője, Karl Martin Bolte például úgy véli, hogy bár Schelsky tétele a nivellált középosztály-társadalomról eltúlzott, tendenciájában azonban igaz – szemben Marxnak a tőkés társadalom polarizálódásáról szóló nézeteivel.[17] Ezt alátámasztandó, részint Scheuch és Daheim előbb idézett, részint pedig Moore és Kleining hasonló adataira hivatkozva megállapítja, hogy a Német Szövetségi Köztársaság lakosságának közel 60 %-a a felső-alsó- és az alsó-középosztályhoz tartozik.[18] Nem kívánunk ezzel kapcsolatban a státusfelépítés rendszerének elméleti bírálatára visszatérni, csupán azt jegyezzük meg, hogy Scheuch adatai alapján ugyanilyen joggal mondhatnánk azt is, hogy a lakosság közel 60 %-a a két alsó réteghez tartozik;[19] Moore és Kleining pedig saját adataik alapján – erről még szó lesz – egészen más következtetésekre jutottak, mint Bolte.

Bolte véleményét a struktúra változásával kapcsolatban a következőkben foglalhatjuk össze: a német társadalom nyitott, demokratikus, nivellált ipari társadalom, amely nagyjából egyenlő esélyeket nyújt a társadalom tagjainak és az egyenlőség felé tendál. Nincs egyetlen olyan ismertetőjegye sem, amely egyértelműen rögzítené az emberek besorolását a status-rendszerbe, mint korábban volt a származás, vagy Marxnál a tulajdon és a tulajdon-nélküliség. A státusfelépítésben nincsenek egymástól tisztán elhatárolható rétegek, igen magas a mobilitási fok és az alá- fölérendeltség mellett a mellérendeltség jelentősége növekszik. Bolte Marx prognózisával szemben – amelyet egyszerűen félreért és félreértelmez, hiszen a tőke és a bérmunka polarizációját a gazdagság és a szegénység abszolutizált és fokozódó szétválására leegyszerűsíti – azt állítja, hogy a nyugatnémet társadalomban a rétegzett közép állandóan tágul és a feszültségektől a kiegyenlítődés felé halad. Az emberek szemléletében él még ugyan a magas és alacsony pozíciókra differenciálódás és az egyenlőtlenség képe, de ez egyre inkább visszaszorul[20] – mondja. Bolte ezután kísérletet tesz a felső, a középső és az alsó réteg jellemzésére, de néhány társadalmi probléma em-

lítése mellett itt is a differenciák összemosódását hangsúlyozza, és csak a foglalkozási különbségeket tartja fontosnak, bár még ezzel kapcsolatban is megjegyzi, hogy például „a családjával saját autón szabadságra utazó miniszter éppen olyan résztvevője a közlekedésnek, mint bárki más".[21]

A társadalmi változások ilyen apologetikus értelmezése a rétegződéselméleteken belül sem általános. Dahrendorf például arról beszél, hogy egyfelől nem a konfliktusok csökkentek a fejlődés során, hanem a konfliktusok formája változott meg. Másfelől pedig arra utal, hogy a „presztízs és a hierarchia kétséges fogalmára épülő mobilitáskutatás" egyáltalán nem győz meg a társadalom nyitottságáról, mivel nem mond semmit a „részvételi lehetőségek" növekedéséről."

Vannak azonban olyan vizsgálatok is, amelyek a presztízsmobilitáson keresztül cáfolják a feltételezett társadalmi nivellálódást. Ezek közül a legjelentősebb Gerhard Kleining és Harriett Moore 1969–1970-ben 25 200 fős mintán végzett vizsgálata, amelyre Bolte éppen a szerzők intenciójával ellentétben hivatkozott.[23] Kleining és Moore megkülönbözteti a struktúramobilitást, amely munkamegosztás-jellegű és a technika fejlődésének, valamint az uralmi viszonyok demokratizálódásának az eredménye, valamint a presztízsmobilitást, amely a tudati értékelésben tükröződik és a társadalmi önbesorolás változását fejezi ki.[24] A strukturális mobilitással kapcsolatban megállapítják, hogy számarányában csökkent a kisburzsoázia, és nőtt a bürokrácia. A legnagyobb társadalmi csoporttá a szakmunkások váltak és viszonylag stabil maradt a szabadfoglalkozásuak és a tisztviselők aránya. Két nemzedék alatt a bérből élők aránya 53 %-ról 82 %-ra nőtt, de közülük csak 32 %-uk, illetve 40 %-uk nevezi magát munkásnak. A mobilitás növekedett ugyan az elmúlt időszakban, azonban főleg a nem diszkriminált pályákon (szabadfoglalkozásuak, gazdálkodók, tisztviselők, nagytőkések) a stabilitás fokozódott, és így „nincs szó az osztálykülönbségek megszűnéséről" – vonják le a végkövetkeztetést. Hasonló eredményt mutat presztízsmobilitás vizsgálatuk is. Csak a legalsó rétegek aránya csökkent valamelyest, ha azonban a vendégmunkásokat is figyelembe vesszük, akkor e téren sincs

csökkenés. Az emelkedő és a süllyedő presztízsűek aránya nagyjából azonos, és lényegében azonos azoknak az aránya is, akik emelkedőnek vagy süllyedőnek érzik presztízsüket. A 3. táblázat az erről szóló vizsgálati adatokat tükrözi.

3.sz. táblázat

A tényleges presztízsmobilitás és annak tudata
(%-ban)

		Szubjektív-mobilitás-érzet aránya			Az összes megkérdezett megoszlása
		emelkedő	stabil	süllyedő	
Tényleges mobilitás aránya	emelkedő	59,1	20,0	10,5	34,0
	stabil	29,7	60,0	31,1	31,9
	süllyedő	11,2	20,0	58,4	34,1
Összesen		100,0 %	100 %	100,0 %	100,0 %

Mindebből azt a következtetést vonják le a szerzők, hogy a változás technikai és nem társadalmi jellegű. „A vizsgálat legfontosabb eredménye az a megállapítás, hogy az iparosítás óta nagy vonalakban végbement hivatásbeli átrétegződés és utolsó ötven évben a dolgozók mobilitási rátáját és mobilitási esélyeit nem javította."[25]

A nyugatnémet polgári rétegződéselméletek politikai beállítottságukat tekintve tehát közel sem egységesek. Színskálájuk Schelsky és Bolte apologetikus konzervatívizmusától Scheuch és Daheim szociotechnikai pozitívizmusán keresztül Dahrendorf reformizmusáig, valamint Kleining és Moore kritikai empirizmusáig terjed. Közös jellemzőjük azonban, hogy a tényleges társadalmi viszonylatok feltárása helyett a társadalomban meglevő statiszti-

kai jellegű különbségek vizsgálatára koncentrálnak, és így a valóságos osztály- és csoportstruktúrát az egyéni magatartások statisztikai csoportosításával képzett differenciációrendszerrel cserélik fel. Ezért van az, hogy a mobilitási esélyek egyenlőtlenségének megállapításán még a kritikai beállítottságú Kleining és Moore sem tud továbblépni.

Az ötvenes évek polgári szociológiájának fő törekvése az volt, hogy a nyugatnémet társadalom nivellálódását bizonyítsa. A jobboldali társadalomtudományban még ma is fellelhető utóvédharcok ellenére azonban még a polgári rétegződéskutatáson belül is egyértelműen ennek ellenkezője bizonyosodott be és vált általánosan elfogadott nézetté. Fürstenbergnek a társadalmi struktúráról szóló, manapság szinte kézikönyvként forgatott elemzése éppen ezért hangsúlyozza, hogy a Német Szövetségi Köztársaság társadalma nemcsak „a jövedelem vagy a társadalmi-foglalkozási helyzet szempontjából jelenik meg inkább sokrétűként és semmiképp sem nivelláltként vagy polarizáltként."[26] Szó sincs tehát egy nivellált társadalom kialakulásáról, azonban – a polgári rétegződéskutatás szerint – az utóbbi évszázad strukturális átalakulásai az osztályokra polarizált társadalmat egy sokszempontúan rétegzett társadalommá változtatták. Nemcsak az osztályok tűntek el – e nézet szerint – a történelem süllyesztőjében, hanem ez csak következménye annak, hogy alapvetően megváltozott, átalakult az a mechanizmus is, amely korábban az osztályszerkezetet meghatározta. A kapitalizmus klasszikus modelljét az ipari társadalom merőben új társadalomszerkezete váltotta fel.

A már idézett „későkapitalizmus vagy ipari társadalom" vitában ezzel a polgári koncepcióval az szegeződött szembe, hogy a mai nyugatnémet társadalom minden lényegi ponton továbbra is tőkés társadalomként jelenik meg, csakhogy nem a XIX. századi szabadversenyes kapitalizmus értelmében, hanem a XX. század későkapitalista társadalmaként.[27] Ez pedig többek között a társadalmi struktúra szempontjából azt is jelenti, hogy jóllehet az alapvető társadalmi antagonizmusok továbbra is a tőkeviszonyból fakadnak, így az osztályellentmondások is, azonban a tőkeviszony nem ered-

ményez egy olyan szociológiailag-statisztikailag is megragadható osztályszerkezetet, mint a XIX. században, és ezért nem rajzolható fel azoknak az osztályoknak a viszonylag stabil sémája, amelyek között ezek a konfliktusok kifejeződésre jutnak.

Osztályszerkezet osztályok nélkül

A 16. német szociológiai kongresszuson az Institut für Sozialforschung kollektívája az uralom, az osztályviszonyok és a rétegződés kérdéseiről tartott referátumot. Kiindulópontjuk az volt, hogy az államilag szabályozott kapitalizmus nemcsak a felszínen módosította a klasszikus kapitalizmus Marx által elemzett tőkeviszonyát, hanem a tőkés társadalom új strukturatípusát is létrehozta.[28] Mi szerintük ennek a gyökeresen új tőkeviszonynak a lényege? Erre Adorno már a kongresszust megnyitó előadásában is utalt: „A fejlődés során nehéz eltérni a marxi elmélet magjától, az értéktöbblet-elmélettől. Ez objektíve – gazdaságilag – világítja meg az osztályviszonyokat és az osztályantagonizmus növekedését. A technikai haladás mértékében azonban, ténylegesen az iparosítás eredményeként, süllyed az élő munka – amelynek fogalmából az értéktöbblet levezethető – részesedése, és ez a marxi elmélet magját, az értéktöbblet-elméletet is befolyásolja. Egy objektív értékelmélet jelenlegi szükséglete nemcsak az akadémikus, ma egyedül akceptált iskolagazdaságtan szempontjából vetődik fel. Ez arra a prohobitív szükségletre mutat, hogy az osztályok képződését az értéktöbblet-elmélet nélkül alapozzuk meg."[29]

Ebből az elméleti tételből kiindulva az a kérdés vetődik fel, hogy mivel lehet megalapozni az osztályelméletet az értéktöbblet-termelés analízise helyett. A referátum ezzel összefüggésben három alapvető tézist emelt ki. Először: a társadalmi különbségeket nem lehet többé közvetlenül a gazdasági-hatalmi viszonyokból levezetni, mivel az állami beavatkozások korrigálják vagy torzítják ezt a viszonyt. Másodszor: ennek megfelelően nem a pénzbeli jövedelemelosztás a leglényegesebb differenciáló tényező, mivel

ezt az állam szabályozza, hanem a lényeges egyenlőtlenségek a konkrét életesélyek össztársadalmi megoszlásának egyenlőtlenségéből fakadnak. A konkrét életesélyeket pedig – például az egészségügyi ellátásban, az oktatásban, a művelődésben, a közlekedésben, a fogyasztásban való részvétel egyenlőtlen lehetőségeit – már nem a magángazdaság, hanem a politikai döntések határozzák meg elsősorban. Végül pedig a továbbra is fennálló tényleges egyenlőtlenségeket nem a közvetlenül tapasztalható privilégiumok mértéke szabja meg, ezek a privilégiumok ugyanis szubkulturális normákon és viszonylatokon keresztül érvényesülnek, és így nem tapasztalhatók közvetlenül. „Így a társadalmi változások szempontjából az egyenlőtlenségek domináló formája kevésbé a rétegek és osztályok egyenlőtlenségének vertikális síntjén, inkább az életterület horizontális különbözőségében, azaz a különböző életszükségletek egyenlőtlen kielégítésében keresendő."[30]

Ugyanez az új viszony a referátum szerzői szerint a hatalmi viszonylatokban is kifejeződik. Itt ugyanis döntően újként jelenik meg az, hogy az uralkodó osztály politikailag megfogalmazott és kifejezett érdekei nem az állami döntések konkrét tartalmát determinálják, hanem a magasan szervezett piacon a magángazdasági tőkeértékesítés mechanizmusába épülnek be. Így a válság megelőzését szolgáló management politikai tevékenysége a stabilitás megelőzésére koncentrálódik, és a status quo megtartása szempontjából kevésbé fontos problémák a politikai vezetés számára is általában kevésbé fontosaknak tűnnek. Az adminisztráció tevékenységének szabályozásában így a társadalmi szükségletek és problémák koncentrált prioritás-sémája alakul ki, amelyben a stabilizáció szempontjából fontos kérdések kerülnek a középpontba, a status quo szempontjából kevésbé fontos oktatási, egészségügyi, városrendezési stb. kérdések, amelyek viszont jelentősen befolyásolják az egyes csoportok konkrét esélyeit – háttérbe szorulnak. Az itt jelentkező ellentmondások azonban nem osztályok közötti antagonizmusként jelennek meg, hanem mint a speciálisan tőkés hatalmi viszonyok belső ellentmondásai. Ugyanakkor pedig a fennálló intézményes viszonyok szükségessé teszik, hogy a politikai ideológiának, legfontosabb funkciója, a rendszer legitimitásának igazolása mellett, gyakorlati tartalma is legyen.[31]

Ebben az elméletben tehát a modern kapitalizmus fő ellentmondását az értéktöbblet elsajátításán alapuló kizsákmányolás helyett az életesélyek – Max Webertől származó – fogalmában tükröződő egyenlőtlenségek jelentik. Ez az elmélet nem tagadja a társadalom osztályjellegét, de ezt az osztálytartalmat sok tekintetben – véleményem szerint – metaforikussá teszi, bár az előbb idézett, és a fenti referátum szerzőivel elméleti rokonságot mutató Ritsert, annak bizonyítása során, hogy az úgynevezett társadalmi állam osztályállam maradt, első helyen emeli ki azt, hogy minden állami beavatkozás ellenére a bérmunka és a tőke közötti centrális ellentmondással a reális életesélyek diszparitása és romlása párosul.[32]

Az „életesélyek" különbözősége valóban súlyos társadalmi ellentmondásokat tükröz, és az e különbségeket létrehozó strukturális okokat ez az elmélet részben helyesen is mutatja be. Azonban az értéktöbblet fogalmának és így az alapvető strukturális viszonyoknak az elvetése metaforikussá teszi ezt az elméletet, megfosztja tényleges társadalomgazdasági alapjától, és bizonyos fokig még a rétegződéselmélet felől is bírálhatóvá válik. Ralf Dahrendorf a témában elhangzott korreferátumában sok tekintetben jogosan vethette fel azt a kérdést, hogy mi az alapja a referátum kritikai jellegének. „Fogadjuk el egyszer: mi tudjuk, hogy az uralmi viszonyok felelősek a társadalmi rétegződés formáinak egyenlőtlenségeiért. Fogadjuk el tehát, hogy mi tudjuk: a különböző magatartások szankcionálása arra vezet, hogy az emberek különböző életesélyekkel rendelkeznek. De vajon az életesélyek különbözősége mint olyan, már alap a kritikára?"[33]

Válaszolhatjuk Dahrendorfnak, hogy igenis alap. Azonban, ha nem a társadalmi rend alapvető ellentmondása felől közelítjük meg az „életesélyek egyenlőtlenségének" felszámolását, akkor csak a rétegződéselmélet pragmatikus reformjainál maradhatunk, és Dahrendorf megoldásához érünk vissza: „egy szakvitához jutunk, amelynek politikája mágikus politika."[34]

A már jelzett alapvető metodológiai különbözőségeken túl pedig éppen ezen a „mágikus politikai" szinten válik el lényegileg a fenti álláspont a rétegződéselméletekről. Míg az utóbbi – mint Dahrendorfnál explicite láttuk –

az egyenlőtlenségeket szükségszerűnek tartja, addig az itt jelzett koncepció éppen ezeknek az egyenlőtlenségeknek a kritikáját vallja credóként.

Ez az elmélet tehát egyértelműen tőkés társadalomként mutatja be a jelenlegi nyugatnémet társadalmat. A nézet egyik legkonzekvensebb képviselője, Claus Offe hívja fel a figyelmet arra, hogy a felszínen jelentkező változások egyáltalán nem bizonyító erejűek, hiszen „Moore kapitalizmus fogalma... a maga teljességében jellemzi az adott történelmi és társadalomgazdasági formáció fejlődési logikáját. Nem a jövedelemelosztás (vagy egyéb leíró indikátorok) változásai, hanem egyedül a kapitalista fejlődés logikájának megszüntetése bizonyító értékű abban a vonatkozásban, hogy vajon egy társadalmi struktúra kapitalistaként megragadható, avagy sem."[35]

Ugyanakkor azonban a tőkés fejlődés és mindenekelőtt az állami beavatkozás kiterjedése az egyenlőtlenségeken belül „teljesen negligálja vagy legalábbis csökkenti az osztálystruktúrák relevenciáját. Egyfelől mert az egyenlőtlenségek tömegét nem lehet többé a gazdasági hatalmi viszonyok töretlen reflexiójaként interpretálni, ugyanis az állami redisztribució beleavatkozik ebbe a viszonyba, korrigálva vagy eltorzítva azt, másfelől mert a tőkés jóléti vagy intervenciós államban a jövedelemelosztás elveszti eredeti *domináns* jelentőségét a konkrét életesélyek megoszlásával kapcsolatban."[36]

Ennek a változásnak teoretikus metodológiai megalapozását azután ismét csak Offénél találhatjuk meg, ezért érdemes a vonatkozó részt hosszabban idézni: „Az osztályfogalom egyszerre jelöli meg a tőkés fejlődés antagonisztikus jellegét és azokat az empirikus társadalmi funkciócsoportokat, amelyek az antagonizmust hordozzák, tehát egyidejüleg logikai és szociológiai szinten is értelmezhető. Az osztályfogalomnak ez a kettős funkciója abban jut kifejeződésre, hogy megformulázza egy a magán-tőkeértékesítésre alapozott társadalmi formáció mozgástörvényét, és empirikus-leíró kritériumot nyújt ahhoz, hogy mely csoportok között folyik le ez a konfliktus, nevezetesen a tőkések társadalmi osztálya és a termelő s bértől függő munkások társadalmi osztálya között.

Azonban a dinamikus-analitikus elemeknek és a statisztikai leíró elemeknek az összekapcsolódása az osztályfogalomban nem merev, a fejlődéslogikai kategóriák szociológiai lefordítását csak a dogmatizmus árán lehet állandóvá tenni. Az ellentmondások folyamatossága a társadalmi struktúra ama változásán keresztul megy végbe, amelyek ezt visszatükrözik és kihordják. Ezért ha az osztályfogalom antagonisztikus implikációit általános formájukra hozzuk, úgy – minden osztályszociológiai megállapítás előtt – csak annyit mondhatunk: az osztályantagonizmus ott áll fenn, ahol a magán-akkumuláció logikája alapján társadalmi konfliktusok keletkeznek, amelyek ennek az akkumulációnak a folytatását és politikai és intézményes előfeltételeinek a fennmaradását kérdésessé teszik. Hogy mely társadalmi csoportok és rétegek amelyek ezt a negativisztikus funkciót a konkrét körülmények között aktuálisan és potenciálisan megvalósítják, erről a tőkés társadalmak osztálytársadalomként való megjelölése alapján nem hozhatunk előzetes döntést."[37]

Ez az elmélet nemcsak azért figyelemreméltó, mert egyértelműen bizonyítja a polgári szociológiával szemben a jelenlegi nyugatnémet társadalom kapitalista jellegét és azt, hogy továbbra is az osztályviszonyok határozzák meg a fő társadalmi ellentmondásokat, hanem azért is, mert a tőkés fejlődés néhány lényegi tendenciájának feltárása mellett arra is ráérez, hogy a modern kapitalista fejlődés egyik lényegi sajátossága a társadalmi ellentmondások és társadalmi egyenlőtlenségek korábbi egységes rendszerének felbontása.[38]

Ugyanakkor azonban ez az elmélet nemcsak azért problematikus, mert logikus konzekvenciája, hogy az „osztályellentmondások megszüntetve megőrzésének",[39] vagy az „osztálykonfliktusok megszüntetésének"[40] tételéhez vezet el, és így végeredményben – akarva-akaratlanul – lemond az osztályharcról, hanem metodológiailag azért is, mert elválasztja egymástól a kapitalizmus mozgástörvényeinek politikai gazdasági elemzését és a tőkés társadalom szociológiai analízisét.

Később látni fogjuk, hogy ennek a két metodológiai szintnek az összekapcsolása korántsem problémamentes, és a jelenlegi tőkés társadalmak strukturális analízisének az alapvető metodológiai problémája valóban abból adódik, hogy a XX. századi fejlődésben részint a technikai fejlődés, részint az állami beavatkozás, részint pedig a tőkeértékesítés új feltételeinek és körülményeinek kialakulása következtében a társadalmi egyenlőtlenségek csoportszerkezetben is realizálódó rendszerét nem lehet közvetlenül a tőkés újratermelés és a tőkeértékesítés mechanizmusából levezetni, kiváltképpen akkor, ha az e mechanizmusok XIX. századi modelljében bekövetkezett változásokat nem kalkuláljuk be az elemzésbe. Ebből pedig az következik, hogy a marxista osztályanalízis számára valóságos problémaként vetődik fel a politikai gazdaságtani és a szociológiai elemzések objektív tárgyi kapcsolatának megtalálása, illetve újrafelfedezése. Ehhez azonban előbb röviden át kell tekintenünk azokat a vizsgálódásokat, amelyek a marxista osztályelemzés módszereivel a tényleges osztályszerkezetben bekövetkezett változásokat próbálják feltárni.

A strukturális feltételek változásai a modern kapitalizmusban

A frankfurti Institut für Marxistische Studien und Forschungen az utóbbi években egy háromkötetes művet publikált a Német Szövetségi Köztársaság osztály- és társadalmi szerkezetének 1950 és 1970 között bekövetkezett változásairól. Ebben a munkában az osztályelemzés elméleti és módszertani alapjainak újraátgondolása mellett azt is megkísérelték, hogy a társadalomstatisztikai adatok átértelmezésének segítségével is nyomon kövessék a társadalmi struktúrában bekövetkezett változásokat. Igy egyfelől rámutatnak arra, hogy a lakosság növekedése meghaladta a foglalkoztatottak növekedését és ennek megfelelően a vizsgált időszakban 46 %-ról 44 %-ra csökkent a foglalkoztatottak aránya a lakosságon belül.[41]

A foglalkoztatottakon belül pedig két vonatkozásban is jelentős változások következtek be. Egyfelől jelentősen átalakult az ágazati megoszlás, a primer szektorban foglalkoztatottak aránya 24 %-ról 8 %-ra csökkent, míg a szekunder szektorban 49 %-ról 54 %-ra, a tercier szektorban pedig 27 %-ról 38 %-ra nőtt a foglalkoztatottsági arány. Ezen belül pedig a tercier szektor növekedése állandó és folyamatos, a szekunder szektor pedig már 1960-ban elérte a jelenlegi 54 %-ot és azóta stagnál.[42] Másfelől pedig a foglalkoztatottság társadalomstatisztikai adatai az önállóak és különösen segítő családtagjaik arányának lényeges csökkenését, a munkások arányának stabilizálódását és az alkalmazottak és hivatalnokok jelentős arányú növekedéseit mutatják.

4.sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása a Német Szövetségi Köztársaságban[43]

	1939	1950	1960	1970
Önállóak	14,0	14,5	12,6	10,7
Segítő családtagok	16,7	13,8	9,9	6,9
Hivatalnokok és alkalmazottak	22,1	20,0	27,1	35,1
Munkások	47,2	51,7	40,4	47,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A társadalomstatisztikailag megragadható változások fő tendenciái tehát a következőkben foglalhatók össze. Jelentősen emelkedett a bértől függők száma és aránya, elsősorban a mezőgazdaság és a kézművesszektor, illetve

az önállóak és különösen segítő családtagjaik számának és arányának csökkenése révén. A bértől függőkön belül igen dinamikusan növekszik az alkalmazottak és technikusok aránya, és ez egyfelől a munkásosztály számbeli növekedéseként és belső rétegződésének differenciálódásaként, másfelől a bértől függő középrétegek és az értelmiségiek arányának növekedéseként interpretálható. Mindennek ellentétes oldala a régi kispolgárság számának és ezzel együtt gazdasági súlyának csökkenése. A munkásosztály belső szerkezetében azonban nemcsak az alkalmazottak arányának növekedése játszik szerepet, hanem jelentősek az ágazati átrétegződések is. Egyfelől a tercier szektor növekedése a kereskedelemben és a szolgáltatásokban foglalkoztatott munkások gyors számszerű növekedését eredményezte, másfelől az iparban foglalkoztatottakon belül jelentős a munkások átrétegződése az új termelési szektorokba, mint amilyenek az elektrotechnikai ipar, a járműipar, a vegyipar. A foglalkoztatottak arányának csökkenése, ami részint a tanulmányi idő kitolódásának, részint pedig a nyugdíjrendszer kiterjedésének a következménye, azzal jár együtt, hogy nő azoknak a rétegeknek (diákok, nyugdíjasok) aránya, akik a termelésben nem vesznek részt, tehát csak fogyasztók. Végül a tőketulajdon és a tőkefunkció elválása azt eredményezte, hogy kialakult a bértől függő tőkés funkcionáriusok rétege, és ez a tőkés osztályon belüli új ellentmondásként jelentkezett a monopoltőkés és a nem monopoltőkés csoportok közötti rétegződésben.[44]

Ez az elemzés elsősorban azokat a társadalomstatisztikailag is megragadható változásokat igyekszik feltérképezni, amelyek az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának eredményeként jöttek létre, és – ellentétben az előbb idézett koncepcióval – nem lát lényeges változásokat a tőkeértékesítés feltételeiben, illetve azok strukturális hatásaiban. Szerinte a tőkés fejlődés új formájának kialakulása nem eredményezett egy új típusú társadalomszerkezetet, csupán módosította a tőkés társadalom osztályszerkezetét.

Jürgen Ritsert és Claus Rolshausen, a frankfurti egyetem munkatársai a rétegződésvizsgálatokkal szemben a „társadalmi vagy produktív összmun-

ka" marxi kategóriájából kiindulva a technikai fejlődésnek és az állami beavatkozásnak az osztályszerkezetre gyakorolt hatását vizsgálják a következőképpen. A produktív, értéktermelő munka fogalma Marxnál egyaránt jelenti a manuális és a szellemi munkát, és Marx maga is látta, hogy létezik olyan szituáció, amikor a produktív munkához nem szükséges többé magát a kezet használni. A technikai fejlődés és a tudomány termelőerővé válása során a szellemi tevékenységet végzők számának és arányának emelkedése tehát egyáltalán nem csökkenti automatikusan a munkásosztály létszámát és arányát. Így „a hivatalos statisztika osztályelméletileg nem specifikus kategóriái, a technikusok, a mérnökök is a produktív munkások állandóan növekvő csoportját jelentik.",[45]

Ugyanakkor a technikai fejlődés nyomán átalakult a munkásosztály struktúrája. A termelőfolyamat technicizálása visszaszorította a nem kvalifikált munka arányát. 1957 és 1965 között például a betanított és tanulatlan munkások aránya a Német Szövetségi Köztársaságban 56 %-ról 47 %-ra esett vissza,[46] és állandóan nő az alkalmazottak száma, akiknek csak igen kis része, 3–5 %-a számítható a tőke ágensei közé.[47]

A technikai fejlődés javította a munkásosztály életszínvonalát, az alapvető elosztási aránytalanságokon azonban nem változtatott. 1967/68-ban például a vállalkozók nettó jövedelme 22 %-kal, a bérből élők nettó bére 5,2 %-kal emelkedett. A vagyon szerkezetében ugyan jelentős változások következtek be, azonban ezek a változások sem érintették a vállalkozók vagyonát.

5. sz. táblázat

Az ingatlan vagyon struktúrája a
Német Szövetségi Köztársaságban[48]

Tulajdonos	1950	1965
Munkavállalók	34,7 %	17,2 %
Nyugdíjasok	5,1 %	2,6 %
Önállók és vállalkozók	45,7 %	46,6 %
Államháztartás	14,5 %	33,6 %
Összesen:	100,0 %	100,0 %

Az államháztartás arányának jelentős növekedése a munkavállalók és a nyugdíjasok kárára történt, és egyáltalán nincs szó arról, hogy „a későkapitalista állam" – mint egyes polgári ideológusok állítják – osztályszempontból „neutrális társadalmi állammá" fejlődött volna. Az állami beavatkozás fokozódása, az a tény például, hogy a bruttó nemzeti termelésnek 1962-ben már egyharmadát az állam ellenőrizte, elsősorban a tőkeértékesítés zavartalanságát, s ezzel a vállalkozók érdekeit szolgálta; így tehát az úgynevezett „társadalmi állam" továbbra is osztályállam maradt.[49]

Az állam tőkés jellegén túl a másik perdöntő kérdés a strukturális mechanizmusok megváltoztatásával vagy fennmaradásával kapcsolatban a tőkefunkció és a tőketulajdon elválásával kapcsolatos. Nem kívánunk erre a kérdésre részletesebben kitérni, hiszen a téma irodalma a technokratizmustól a Burnham-féle managerek-társadalmáig és mindezen elméletek kritikájáig olyan széles, hogy feleslegesnek tűnik ebbe a problémakomplexusba belebonyolódnunk. Csupán arra az elemre utalunk, amely Dahrendorfnál vetődik fel, nevezetesen, hogy a manager-igazgatás kialakulása azt is jelenti, hogy új fogalmak és technikák jelennek meg – mint például: tudományos üzem-

igazgatás, üzemi szociálpolitika, üzemi klíma, emberi viszonyok stb. –, amelyeknek megjelenése azt a lényegi változást tükrözi vissza, hogy az üzemi vezetés „haszonetikáját" egy „szociáletika" váltja fel, és így ezen keresztül szűntethető meg a tőkés értékesítés „mindenhatósága".[50] Ezt pedig azért tartottuk idézésre érdemesnek, mert sajátosan cseng össze a management-vonatkozásban azzal, ami az Offe-féle álláspontnál a tőkésállam funkcióváltozásaival kapcsolatban jelentkezik.

Wolfgang Littek Dahrendorffal vitázva rámutatott arra, hogy ez az úgynevezett „szociáletika" teljes egészében „alárendelődik az effektivitás kritériumainak és azoknak a gazdasági érdekeknek, amelyek specifikusan a magántulajdonon alapuló társadalomhoz kötődnek".[51] Ebből fakadóan pedig a marxista elemzések kivétel nélkül a tőkések osztályához sorolják a managemeneket. Sőt olyan elmélet is jelentkezik, amelyik lényegében nem a tőke tulajdonosait, hanem a tőke funkcióit gyakorló menedzser réteget tartja a modern tőkés osztály tipikus képviselőjének. A marxi tőkeanalízist ismeretelméleti oldalról kijavítani kívánó Alfred Sohn-Rethel például egyfelől helyesen rámutat, hogy a menedzserek „a munkásosztály feletti uralmat szolgálják. Ez pedig megfelel a tőkés termelés modern munkafolyamatából következő logikájának. A nyugat fejlett tőkésországaiban a bitorlóbürokrácia (Usurpatorenbürokratie) a tőkés profitérdekek szolgálatában áll. Tevékenységük és pozíciójuk feltételezi tehát a tőkés piacgazdaság fennmaradását és közömbös az iránt a tény iránt, hogy a gazdaság többé már nem képes létrehozni társadalmi újratermelést, hanem a termelésre kényszeríti a nem újratermelő értékek növekvő részesedését."[52] Ebből azonban azt a következtetést vonja le, hogy a tőkés magántulajdon megszüntetésén keresztül nem lehet még a menedzserek hatalmát megszüntetni, ezért a menedzserek hatalomtól való megfosztásán, az üzemi viszonyok forradalmi átalakításán, a fizikai és a szellemi munka különbségének megszüntetésén keresztül kell a tőkés társadalmat megdönteni.[53]

Másfelől azonban szociológiai és politikai-gazdaságtani értelemben egyaránt problematikusnak tűnik a menedzsereknek egyértelműen a tőkés

osztályhoz való sorolása. Hiszen egyfelől a menedzserek helyzete is bértől függ, és ebben a vonatkozásban nem válnak el az alkalmazottak és a munkások tömegeitől, másfelől a többi alkalmazotthoz hasonlóan döntő szerepet játszanak a tőkés újratermelési és értékesítési folyamat feltételeinek létrehozásában. Ezért, véleményem szerint, a menedzser-problémát nem lehet attól a történelmi elemzéstől függetlenül kezelni, amely a modern tőkés fejlődés egyik legalapvetőbb tendenciáját, az alkalmazottak arányának rohamos növekedését és szerepének átalakulását jelenti.

K.H. Tjaden alapos elemzéssel mutatja ki, hogy „az értéktöbblet-termelés és értéktöbblet-értékesítés módszerei az elmúlt évszázad hatvanas évei óta a munka intenzitásának emelkedésével a termelés és a tőke körforgásának szféráiban egyaránt megváltoztak."[54] Az első világháború előtt annak hatására, hogy a monopolizálódási folyamatban bizonyos korábbi tőkés tevékenységek bérmunkás funkciókká váltak, az alkalmazottak száma több mint hétszeresére emelkedett. A kereskedelemben és a közlekedésben például az irodai személyzet létszáma gyorsabban nőtt, mint a kiszolgáló személyzeté, és az ipari alkalmazottak aránya gyorsabban nőtt, mint a forgalmi folyamatban dolgozóké.[55]

Az első világháború után jelentkező válságokat a technikai fejlődés, a további tőkekoncentráció és az állami beavatkozás segítségével győzték le, ennek nyomán az alkalmazottak száma az első világháború előtti 2 millió ról a második világháború kezdetéig 4,7 millióra nőtt,[56] és átalakult az alkalmazotti réteg szerkezete is. Relatíve megtorpant az iparban, a kereskedelemben és a kisiparban alkalmazottak számának növekedése, viszont ez vezetett ,.az alkalmazottak számának hirtelen növekedéséhez a szolgáltató szektorban, különösen az állami területen. Az alkalmazottak részaránya ebben a szektorban az alkalmazottak összlétszámához viszonyítva az 1925-ös 15.2 %-ról 1939-re 25,4 %-ra nőtt.[57] Mindezek a változások azonban nem mondanak ellent annak, hogy az alkalmazottak segítő funkciót gyakorolnak az értéktöbblet megtermelésénél és realizálásánál, hanem csak azt a tényállást fejezik ki, hogy a tőkés termelés tudományos alapú technicizáló-

dásával és állami megszervezésével újfajta vagy járulékos alkalmazotti funkciók válnak szükségessé, amelyek egyrészt a termelési viszonyok fenntartását, másrészt a kapitalizmus termelőerőinek fejlesztését szolgálják".[58] Tjaden tehát az alkalmazotti tevékenységet az értéktöbblet-termelés marxi kategóriájából vezeti le. A történelmi folyamatban K.H. Tjaden három szakaszt különít el egymástól. Az első időszakban (1945 és 1948 között) erős aránytalanságok közepette „a termelési viszonyok nem öntörvényűen fejlődtek, hanem a nyugati szövetségesek és a nyugati kormányszervek állami eszközökkel irányították a fejlődést."[59] Ez az időszak – ha ellentmondásosan is – regenerálta az 1945 előtti termelési viszonyokat, és a tőketulajdon lényegében változatlanul az uralkodó osztály kezében maradt.[60]

Az 1950 és 1960 közötti gazdasági fellendülés lehetővé tette a két osztály ellentétének propagandisztikus elleplezését. A koncentráció és a termelési kapacitások növekedésének eredményeként bekövetkezett a teljes foglalkoztatottság; a bevándorolt kvalifikált munkaerő és a nők munkába állításának következményeként 1956 és 1961 között a munkások száma 10 millióról 13 millió fölé, az alkalmazottak száma 3,2 millióról 6,2 millió-ra, a tisztviselőké és a katonáké pedig 850 ezerről 1,6 millió fölé emelkedett. Megváltozott a munkásság összetétele is. Az automatizáció előrehaladásával a betanított munkások rovására nőtt, a hagyományos ipari szakmák visszaszorulásával csökkent a szakmunkások aránya. Az alkalmazottak és hivatalnokok részarányának emelkedése pedig az árutermelést és az áruforgalmat szervező tevékenység növekvő jelentőségét és az állami közvetítés szerepének növekedését mutatja. A magasabb életszínvonal ugyanakkor nem csökkentette a kizsákmányolás mértékét, és az önállók arányának csökkenésével folytatódott a két osztályra polarizálódás.[61]

A hatvanas évek elején, a szerző szerint, új szakasz kezdődött: a gazdasági fejlődés lassult, a népesség stagnálása és a Német Demokratikus Köztársaság határainak lezárása akadályozta a kvalifikált munkaerő növekedését, helyettük a déli államokból tanulatlan vendégmunkások vándoroltak be. A tőke szerves összetételének emelkedése, valamint a túlzott termelőkapa-

citások 1967-ben válsághoz vezettek, amelyet a nyugatnémet burzsoázia az elöregedett termelőkapacitások megszüntetésével hidalt át. A munkanélküliség időleges emelkedése újra kiélezte az osztályellentmondásokat és az állam még erőteljesebb beavatkozását eredményezte. A hazai munkásosztály növekvő része kikerült a közvetlen anyagi termelésből (helyüket vendégmunkások foglalták el), és az állami jövedelempolitika ismét elleplezte az ellentmondások egy részét. Ugyanakkor a hivatali automaták bevezetésével az alkalmazottak polarizációja fokozódott magasan kvalifikált szakemberekre és egyszerű hivatali dolgozókra.

Mindezek eredményeként az uralkodó osztály magja, a termelőeszközök tulajdonosai kiegészültek az ipari, kereskedelmi, állami alkalmazottak legfelső rétegével, és így 1969-ben a keresők 2 %-át alkották. Velük szemben áll a bérből élő munkásosztály erősen differenciált, a keresők 82 %-át kitevő tömege. A fennmaradó 16 %-ot a nem nagytőkés önállóak és segítő családtagjaik alkotják.[62] Ez azonban már az NSZK jelenlegi osztályszerkezetének vizsgálatához vezet át bennünket.

A Német Szövetségi Köztársaság osztályszerkezete

A hetvenes évek első felében három nagyobb – összefoglaló igényű – munka jelent meg a Német Szövetségi Köztársaság osztályszerkezetéről. Az IMSF már említett háromkötetes vállalkozása mellett a Tjaden házaspár is könyvvé[63] fejlesztette tovább a fent idézett cikk gondolatmenetét. Továbbá Nyugat-Berlinben fiatal kutatók egy csoportja megalakította az úgynevezett Projekt Klassenanalyse csoportot, amely – több egyén publikáció mellett – a Német Szövetségi Köztársaság osztályszerkezetéről egy kétkötetes könyvet jelentetett meg.[64] Ez a három vállalkozás azonban egymástól eltérően interpretálja a Német Szövetségi Köztársaság jelenlegi osztályszerkezetét. Jól illusztrálja ezt a következő összeállítás.

6.sz. táblázat

Az aktív keresők osztályhovatartozás szerinti megoszlása a három koncepció szerint és az aktív keresők megoszlása a hivatalos társadalomstatisztika kategóriái alapján

(1970)

(%-ban)

Tjaden		IMSF		Projekt Klassen-analyse		Társadalom-statisztika	
Munkásosztály	82,4	Munk.oszt.	75,6	Munk.oszt.	65,5	Munk.	47,3
		Bértől függő		Középo.I.			
		középr.	3,9	(bérmunk.)	18,1	Alk.	29,6
		Értelm.	3,0			Hivat.	5,5
Kisárutermelő	15,3	Önálló középr.	15,4	Középo.II. (nem tőkés		Önállóak és segítő	
Tőkésosztály	2,3	Tőkésoszt.	2,1	áruterm.)	12,0	családtagok	17,6
				Tőkésoszt.	4,4		

A társadalomstatisztikai adatok interpretálásában viszonylag jelentéktelen eltérések találhatók az önállóak és segítő családtagjaik vonatkozásában. Abban mindhárom nézet megegyezik, hogy ez a társadalomstatisztikai kategória két nagy társadalmi csoportot foglal magában: a tőkésosztályt és a kisárutermelő, önálló középréteget.[65] Jelentősebb azonban az eltérés a nem önállóak osztályhelyzetének megítélésénél, és ez elsősorban az alkalmazottak (és a hivatalnokok) osztályhelyzetének különböző értékeléséből adódik.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a jelenlegi nyugatnémet osztályszerkezet egyik – legalábbis legközvetlenebbül megjelenő – kulcskérdése éppen az alkalmazottak osztályhelyzetével kapcsolatos, hiszen a korábbiakban láttuk, hogy a legjelentősebb – statisztikailag is megragadható – változás a XX. században az alkalmazottak számának és arányának rohamos növekedése volt.

Az alkalmazottak első szociológiai definícióját Emil Lederernél találhatjuk meg, aki a szellemi munkán keresztül, mint speciális szellemi tevékenységet folytató csoportot határozta meg az alkalmazottakat.[66] A polgári szociológia ettől kezdődően mint a munkásosztály és a tőkések között álló sajátos réteget határozta meg az alkalmazottakat. Ez figyelhető meg – eltérő teoretikus bázison – Max Webernél, aki a burokratikus igazgatás keretei között kibontakozó rétegről beszél,[67] éppúgy, mint annál a Schmollertől kiinduló konzervatív-liberális felfogásnál, amely az alkalmazottakat az „új középréteg" központi, stabilizáló és közvetítő funkcióval rendelkező csoportjaként értelmezte[68], vagy a modern funkcionalista elméletben, amely például Fritz Cronernél az alkalmazotti réteget négy – munkásirányító, konstruáló vagy analizáló, igazgatási, merkantil – társadalmi funkcióból vezeti le.[69] A polgári empirikus szociológia egyik legújabb jelentős vizsgálata is arra a következtetésre jutott, hogy a munkások és az alkalmazottak megfigyelhető közeledése ellenére is „a munkás-alkalmazotti különbséget rétegkülönbségnek tekintjük, amely ugyan a tevékenységből adódik, azonban legfőképpen az általános magatartás és az életmód normáiban és szabályaiban jut kifejeződésre".[70]

A marxista megközelítések közül, mint már fentebb láttuk, Tjaden szintén sajátos rétegként értékeli az alkalmazottakat, csakhogy – ellentétben a polgári megközelítésekkel – a munkásosztály egyik sajátos rétegeként, nem pedig a munkások és a tőkések között álló csoportként. Ebből adódik, hogy minden bértől függő, nem önálló csoportot a munkásosztály rétegének tart és így lényegében arra a következtetésre jut, hogy a tőkés társadalom osztályszerkezetében egyfelől az önálló középrétegek csökkenése, másfelől pedig a munkásosztály belső szerkezetének átalakulása figyelhető meg

alaptendenciaként. Mindezek következtében jut el egy igen széles munkásosztály-fogalomhoz, amelyet a következőképpen határoz meg. „A bértől függő munkások osztályához soroljuk a munkásokat, az alkalmazottakat és a hivatalnokok nagy tömegét, akik – ámbár csak részben vannak közvetlenül alárendelve a tőkeértékesítés céljainak – munkaerejük eladásán és a többletmunka teljesítésén keresztül közvetlenül vagy indirekte a tőkés termelés lefolytatását és bővítését hordozzák vagy közvetítik. Ha az alkalmazottak és a hivatalnokok felső csoportját, akik az antagonisztikus osztályhoz tartoznak, tehát az alkalmazottak és a hivatalnokok mintegy 2 %-át a bérből és fizetésből élők 22 226 000 fős össztömegéből levonjuk, akkor a munkásosztály gazdaságilag aktív részének nagysága – beleszámítva a nem kapitalista termelési és reprodukciós területeken dolgozó, bértől függő foglalkoztatottakat is – kereken 22 millió kereső, ami a foglalkoztatottaknak mintegy 83 %-át jelenti. A munkásosztály foglalkoztatott tagjaiból 1970-ben mintegy 12 millió volt a munkás és 10 millió pedig az alkalmazott és hivatalnok (az ipari tanulókat is beleértve)".[71]

Ez a koncepció igen konzekvensen az összmunkás marxi fogalmából indul ki, és a marxi osztályfelfogás következetes interpretálása alapján vizsgálja a jelenlegi osztályszerkezetet. Ez a következetesség azonban szükségszerűen megtörik akkor, amikor a bértől függők egy kis részét kénytelen „kirekeszteni" a munkásosztály fogalmából és a tőkésekhez sorolni, hiszen a tőkefunkciót hordozó vezető menedzsereknek mind életszínvonala, mind tevékenysége és érdekei igen messze esnek a munkásokétól.

Éppen ebből a problémából is következik, hogy a marxista szerzők többsége nem kezeli egységes rétegként az alkalmazottakat, és a munkásosztály fogalmi meghatározásához is kevésnek tartja a bértől függés, a nem önálló lét kritériumát. Az alkalmazottak történeti fejlődését vizsgáló legújabb munka, Ulf Karditzke tanulmánya például történeti anyagon mutat rá arra, hogy az alkalmazottak egyfelől sohasem alkottak egységes réteget, másfelől egyre erőteljesebben differenciálódnak, és harmadrészt az alkalmazotti cím lényegében nem jelent mást, mint bizonyos jogi privilégiumok garan-

ciáját, meghatározott – magasabb képzettségű és a termelőfolyamattal általában csak közvetett kapcsolatban álló – rétegek számára.[72]

Az IMSF kutatói nem utasítják el ilyen mereven az alkalmazotti kategória használatát, csupán olyan társadalomstatisztikai kategóriának tartják, amely különböző osztályhelyzetű csoportokat foglal bizonyos hasonlóságok alapján össze. Másfelől azonban, Tjadentől eltérően, az alkalmazottakat nem tartják eleve a munkásosztály részének. A témáról rendezett tudományos konferencián például igen egyértelműen azt emelték ki, hogy korábban az alkalmazottak, a cirkulációs folyamat bérmunkásai, nem tartoztak a munkásosztályhoz, mert nem végeztek termelő munkát, életkörülményeik jelentősen különböztek a munkásokétól és nem a munkásokból verbuválódtak; azonban „időközben elvesztették ezeket a sajátos jellemzőiket, nem azért, mert időközben termelő munkásokká váltak, hanem mert 1. munkaerejük reprodukciója többé nem lépi túl az ipari munkásságét és 2. kizsákmányolási viszonyaik időközben mind hasonlóbbá váltak az ipari munkásságéhoz, munkájuk fő jellemzői – mind a felcserélhető részmunka, mind irányított helyzetük szempontjából – már alig különböznek az ipari munkásságétól".[73]

Mindez a „proletarializálódás" azonban csak az alkalmazottak többségére és egyre növekvő többségére igaz, de nem az összes alkalmazottra. Ebből adódik, hogy az alkalmazotti fogalom különböző osztályhelyzetű csoportokat foglal magában. Egyrészt az alkalmazottak egy része, mintegy 3 %-a – Tjaden véleményéhez hasonlóan, csak annál valamivel nagyobb arányban – a tőkésosztályhoz tartozik. Másrészt azonban két másik csoportot is meg kell különböztetni az alkalmazottakon belül, akik nem a munkásosztály tagjai, a bértől függő középréteget és az értelmiséget. (Ezek összesen az alkalmazottak 14 %-át alkotják.) Bértől függő középrétegnek a tőkés termelés szervezőit és vezetőit, az értéktöbblet realizálóit nevezik.[74] Az értelmiséget a munkásosztálynál magasabb képzettsége alapján különítik el a munkásosztálytól, és megjegyzik, hogy ez egy történelmileg változó kategória, amely valószínűleg a fejlődő országokban minden írni-olvasni tudó szellemi

dolgozót magában foglal, a Német Szövetségi Köztársaság fejlettségi színtjén azonban csak a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket jelenti.[75] Tegyük azonban mindjárt ehhez, hogy az IMSF kutatói között is vita van az értelmiségfogalom használatában. Az elméleti részt író Heinz Jung és a 3. kötetben az értelmiség fejlődését elemző Kievenheim eltérően értelmezi az értelmiséget, amely különbséget az utóbbi részletesen kifejtette a már idézett konferencián. Junggal szemben, aki az értelmiséget teljesen önálló rétegként kezeli, Kievenheim azt tartja, hogy „az értelmiség bértől függő részét nem lehet erősen elhatárolni a bértől függő középrétegtől és éppúgy az értelmiség önálló csoportjait (a szabadfoglalkozásuakat) az önálló rétegek részeként kell felfogni" és nehezen húzhatók meg éles határok a munkások és az értelmiség alacsonyabb (főiskolai) képzettségű és rutin munkát végző csoportjai közötti is.[76]

Végül az alkalmazottak közül – e koncepció szerint – 64,4 % tartozik egyértelműen a munkásosztályhoz és 18,6 %-ról nehéz megállapítani, hogy a munkásosztályhoz, vagy az értelmiséghez, illetve a bértől függő középrétegekhez tartozik-e.[77]

Ezt a koncepciót több oldalról érte bírálat marxista szerzők részéről is. Ennek a bírálatnak az egyik alapja az értelmiségfogalom használatával kapcsolatos. Az értelmiség – mint társadalmi réteg – kategóriája ugyanis szinte teljesen hiányzik a nyugatnémet szociológiai irodalomból, aminek nagyon valószínű alapja az, hogy a nyugatnémet fejlődésben, hasonlóan az egész nyugat-európai fejlődéshez, nem alakult ki egy olyan típusú értelmiségi integráció, mint Kelet-Európában.[78] Másfelől amennyiben jogos általában az alkalmazottak proletarializálódásáról beszélni, annyiban valószínűleg jogos az is, amiről Ernst Mandel szól a Serge Mallet féle „új munkásosztályról" szóló vitában, nevezetesen, hogy megfigyelhető a tudományos-technikai értelmiség egy részének proletarializálódása is.[79] Mindezek alapján a technikai-tudományos bérmunkások helyzetével foglalkozó könyv szerzői – úgy tűnik – joggal szegezik szembe az IMSF koncepciójával, hogy az egyfelől nem felel meg a realitásoknak, másfelől politikai konzekvenciáiban is problematikus.[80]

Másfelől azonban azt a reális problémát is látnunk kell, ami a kérdésfeltevés mögött húzódik, nevezetesen, hogy az alkalmazottak egy nem elhanyagolható részének – jóllehet ők nem a tőke ágensei – élet- és munkakörülményei lényegileg és minőségileg különböznek a munkásokétól.[81] Ez a tényleges probléma világosan fogalmazódott meg magának Heinz Jungnak egy korábbi cikkében, amikor arról írt, hogy „mindeddig még nem állnak rendelkezésre marxista szerzők összefoglaló és kimerítő munkái, és ezért kell az egyes alkalmazotti csoportok osztályvonatkozású csoportosítását szekunder (jövedelemnagyság) vagy csak sporadikusan primer kritériumok (mint a tőkés értékesítési folyamatban való funkciói, különösen a tőkefunkció gyakorlása szempontjából) alapján elvégezni.[82]

A Projekt Klassenanalyse munkatársai azonban éppen ezt tartják megengedhetetlennek. A már idézett, az IMFS által rendezett vitában például Helmuth Asche a Projekt Klassenanalyse nevében azt vetette az IMFS kutatói szemére, hogy összekeverik „a konkrét történelmi szituáció vizsgálatát az általános gazdasági elemzéssel", [83] és ez végeredményben oda vezet, hogy az osztály külső elhatárolása szekunder kritériumok, a bér nagysága stb. alapján történik, és a primér osztálykritérium, a termelő munka csak a belső rétegződés vizsgálatát határozza meg.[84]

Éppen ezért a Projekt Klassenanalyse vizsgálatát *csak* a termelő munka fogalmát tartja döntőnek az osztályviszonyok vizsgálatánál. Sebastian Herkommer a 17. német szociológiai kongresszuson elmondott referátumában azt kívánta bizonyítani, hogy a rétegződési különbségek – és ebben igaza van – csak a tőkés társadalom felszínét írják el, [85] és ezért az osztályelemzésnek e felszín mögé kell hatolnia.

A tőkés újratermelési folyamat szempontjából pedig teljesen mellékes az alkalmazotti státus, vagy a konkrét tevékenység, az osztályszerkezet vizsgálatában csakis a tőkés termelésben való részvétel lehet a kiindulópont. Ezek szerint „a tőkés bérmunkása minden munkás és alkalmazott, aki munkaerejét pénzért eladja. Nem tartoznak azonban a tőke bérmunkásaihoz azok a bérmunkások, akik eladják ugyan munkaerejüket a tőkének, azonban mun-

erejük értékének realizálása mellett – jövedelmük jelentős részét a tőke profitjából kapják meg. Éppúgy nem tartoznak a tőke bérmunkásaihoz azok a bért vagy fizetést kapó rétegek, amelyek munkaerejüket közvetlenül vagy közvetve az államon keresztül fizetésért cserélik el..."[86] Jóllehet nem teljesen világos, hogy kiket értenek azon a rétegen, amely jövedelmének jelentős részét a tőke profitjából kapja meg, és a tőkésekhez sorolt mintegy százezer főn kívül még kik tartoznak ehhez a réteghez, azonban a koncepció szempontjából sokkal fontosabbnak tűnik az állami foglalkoztatottak osztályhelyzetének megítélése.

Lényegében itt is a Marx által hangsúlyozottan elemzett tényből a polgári társadalom és a politikai állam elválásából indulnak ki. „A polgári közösség politikai formája a társadalmi gazdasági újratermelési folyamat eredményeként jön létre, és ugyanebben a pillanatban önálló létre tesz szert a gazdasági viszonyok mellett és felett. Fordítva pedig ő maga a polgári társadalom létének és folytonosságának általános feltétele, és miközben a polgári társadalom kontinuitását elősegíti, biztosítja azokat a feltételeket is, amelyekből ő maga kitermelődik. Így a polgári közösség politikai formájának állandó újratermelődése, vagy más szavakkal a polgári társadalom folytonos megkettőződése polgári társadalomra és ennek a közösségnek politikai formájára a tőke értékesítési folyamatának fontos eredménye."[87] Ebből a megkettőződésből pedig következik egyrészt, hogy a tőkés államot – amelynek vitathatatlan a tőkés osztálytartalma – nem lehet egyszerűen a tőkés termelési folyamattal azonosítani, mint ezt például az „állammonopolista kapitalizmus elmélete" teszi, másrészt pedig az állami alkalmazottakat, akiknek jövedelme nem az értéktöbblet termeléséből, hanem a mások által megtermelt értéktöbbletből származik, nem lehet a tőke bérmunkásai közé sorolni. Így a tradicionális kisárutermelő középosztály mellett, mint sajátos középréteget kell megkülönböztetni az állami alkalmazottak egyre növekvő tömegét. Ezzel szemben a munkásosztály részét képezik az egyre csökkenő számú, a nem tőkés termelésben foglalkoztatott bérmunkások (tehát az 1–3 alkalmazottat foglalkoztató kisárutermelők bérmunkásai), akik kizárólag a munkaerejük eladásából származó munkabérből élnek.

E három nagy társadalmi osztály (tőkésosztály, középosztály, munkásosztály) belső differenciálódását pedig szintén a tőkés értékesítési folyamat határozza meg. A tőkés osztály 71 %-át alkotják a működő termelőeszköztulajdonosok, 12 %-át a termelőeszköz-tulajdonnal nem rendelkező működő tőkések és 17 %-át a puszta tőketulajdonosok. Annak ellenére tehát, hogy a tőketulajdon és a tőkefunkció elválik, e két elem a burzsoázia többségénél egy személyben is egyesül.[88]

A középosztályon belül a két legnagyobb réteg a nem kapitalista árutermelők és állami alkalmazottak. Ezen kívül ide sorolnak még mintegy félmillió egyéb származtatott jövedelmű dolgozót (a privát háztartások alkalmazottait, a szövetségek, pártok szakszervezetek alkalmazottait stb.), ezek aránya azonban a középosztályon belül sem éri el a 7 %-ot. Némileg más a helyzet, ha nemcsak a foglalkoztatottakat nézzük. Véleményük szerint ugyanis a nyugdíjasokat nem lehet a munkásosztályba sorolni, mert jövedelmük nem munkaerejük eladásából, hanem másodlagos forrásból származik. Igy a nyugdíjasok tömege (közel 1 millió fő), véleményük szerint, a középosztály része.

A foglalkoztatott középosztályon belül a döntő tényező, hogy folyamatosan csökken a nem kapitalista árutermelők és nő az állami alkalmazottak aránya. (Ez az arány 1950–1970 között megfordult a korábbi 60–40 százalékról 40–60 százalékra.)

Az állami foglalkoztatottakon belül három nagy csoportot különböztetnek meg. Egyfelől a „tisztán polgári" államapparátust (állami bürokrácia, katonaság, rendőrség, igazságügy, bank- és hitelügy), a „társadalmilag szükséges" állami alkalmazottakat (kommunális szolgáltatások, tervezés, vasút, posta állami gazdálkodási területek) és végül az e kettő között levő „kettős karakterűeket (egészségügy, jóléti, sport-, ifjúságvédelmi szervezetek, oktatásügy, sajtó, rádió, televízió, kulturális területek), amely funkciók társadalmilag ugyan szükségesek, azonban tőkés körülmények között teljesen a polgári érdekek uralma alatt állott. E három területen összesen több mint 4 millió fő (a foglalkoztatottak 16 %-a) dolgozik, és 1950 óta a társadalmilag

szükséges területen dolgozók aránya csökkent, s főként a tiszta polgári területen dolgozók aránya nőtt az állami foglalkoztatottakon belül. Végül a nem foglalkoztatott népességből nemcsak az itt említett 4 millió fő hozzátartozóit, hanem a lumpenproletariátust, a járadékból és segélyből élőket is ide kell számítani.[89]

Talán még ennél is összetettebb a munkásosztály belső rétegződése. Egyfelől a tőkés termelési folyamat szempontjából a következő főbb csoportok különböztethetők meg:

7.sz. táblázat

A munkásosztály belső rétegződése[90]

	1950	1970	
	%	%	ezer fő
1. közvetlen gépmunkás	–	49,5	8 786
2. kisegítő tevékenységet végző	–	21,4	3 802
1+2. produktív munkás	56,7	68,0	12 058
3. nem közvetlen produktív (cirkuláció)	13,0	25,3	4 492
1+2+3. A tőke bérmunkásai	69,7	93,3	16 550
4. nem tőkés árutermelés	15,9	5,8	1 032
5. munkanélküliek	14,4	0,8	149
1-5. összesen	100.0	100,0	17 731

A nem tőkés árutermelésben foglalkoztatottak arányának csökkenésénél még jelentősebben csökkent az egyéb izolált termelési feltételek között dolgozó munkások (mezőgazdasági munkások és bedolgozók) aránya. Míg 1950-ben a munkások 10 %-a, addig 1970-ben csak 2 %-a dolgozott ezen a

két területen.[91] Ez a munkásosztály koncentrációjára utal, azonban ez a koncentráció más típusú egyenlőtlenségek kialakulásán keresztül valósul meg. Így a termelési folyamatban elfoglalt hely közvetlen különbségei mellett, a jelentős képzettségbeli, munkajogi, tevékenységi és jövedelmi különbségek is növelik a munkásosztályon belüli egyenlőtlenségeket, amelyekhez még hozzá kell számítanunk a nők hátrányos helyzetét, és az utóbbi két évben valamelyest csökkenő – számú külföldi munkások[92] alulprivilegizált munka és életkörülményeit.

Így a megfigyelhető koncentráció ellenére „még olyan újak a különbségek a munkásosztály különböző frakciói között, hogy a burzsoázia könnyen tud úgy játszani, hogy hatalmi funkcióit háborítatlanul fenntartsa."[93] Ebből pedig az a politikai következtetés adódik a baloldal számára, hogy a fejletlenebb tőkés körülményekkel rendelkező országokkal ellentétben a Német Szövetségi Köztársaságban másodlagos probléma az átmeneti helyzetűekkel, a középosztállyal való szövetség kiépítése, s a döntő kérdés a munkásosztályon belüli szövetség megteremtése.[94]

Míg a Projekt Klassenanalyse munkatársai – mint láttuk – az egy egész társadalmi formációt meghatározó általános és a történelmileg különös dimenziók összekeverésében marasztalták el az IMFS kutatóit, addig az utóbbiak arra mutatnak rá, hogy a termelő munka és a termelő bérmunka meghatározásába a tőkés anyagi termelésben a termelő munka más aspektusait is be kell vonni. A produktív bérmunkások termelik a társadalom anyagi gazdagságát; ők termelik az értéktöbbletet, többletmunkájuk a tőkések tőkeértékesítésének, profitjának forrása... Ezek a meghatározások azonban nyilvánvalóan nem a munkásosztály meghatározásai, és ezért semmiféle elhatárolási kritériumot nem nyújtanak. Ez megmutatkozik a munkaerő és a változó tőke cseréjének mint a tőkeértékesítés alapjának a vizsgálatánál."[95] Heinz Jung szerint a Projekt Klassenanalyse félreértése ennek megfelelően az, hogy „ az osztályokat közvetlenül azonosítják a termelési viszonyokkal, és ennek következtében a politikai gazdaságtant és az osztályelméletet azonosnak tekintik".[96] Eberhard Dahme pedig ennek a félreértésnek az

ideológiatörténeti alapjára kíván rámutatni, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy általában is a Projekt Klassenanalyse marxizmus interpretációja arra a vitára vezethető vissza, amelynek résztvevői (Dühring, Kautsky, Hilferding) külön akarták választani a logikai és történeti dimenziókat a marxizmusban.[97]

Vitathatatlannak tűnik, hogy a termelési viszonyok és az osztályviszonyok azonosítása sok vonatkozásban abszurd következtetésekre vezet a Projekt Klassenanalyse elemzésében. Utaljunk itt például a nyugdíjasoknak a munkásosztálytól való elkülönítésére, így az állami foglalkoztatottak teljes kizárására a munkasosztályból, ami azt jelenti, hogy például a vasútnál dolgozó bérmunkás, értéktöbbletet termelő lakatos osztályhelyzete más, mint az iparban dolgozó társáé, vagy – például az angol acélipar államosítására gondolva – az állami és magántulajdonú iparban dolgozó munkások osztályhovatartozása is különböző. Ugy gondoljuk azonban, hogy itt nemcsak a termelési és osztályviszonyok összevonása, hanem az állam funkcióváltozásainak meg nem értése is problematikus, ami azzal függ össze, hogy az úgynevezett „Stamokap" (állammonopolista kapitalizmus) – elmélet dogmatikus értelmezésével vitatkozva az állam funkcióváltozásait általában sem veszik figyelembe.

Ezen túl azonban valóban a termelési viszonyok és az osztályviszonyok, szélesebben a társadalmi struktúra kapcsolatának az elemzése jelenti az egyik alapvető problémát a modern kapitalizmus osztályszerkezetének vizsgálatánál. Ez a probléma nemcsak a Projekt Klassenanalysénél jelentkezik, hanem sokkal általánosabb érvényű. Teljesen világos, hogy a termelési viszonyok elemzéséből nem lehet közvetlenül átlépni az osztályszerkezet vizsgálatára. Igen egyértelműen mutatkozik ez meg Elmar Altvaternek a későkapitalizmus osztályszerkezetéről írott tanulmányában, amely az osztályszerkezetet meghatározó termelési viszonyok analízisét nyújtja, azonban ezek után – mivel a falszifikációtól óvakodik – ezt nem tudja konkretizálni és empirikusan verifikálni a társadalom csoportszerkezetére.[97]

Mi tehát ezek után a megoldás? Emeljük teoretikus rangra az osztályszerkezet empirikus leírásának lehetetlenségeit, mint Offénél történik? Nevezzük a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét csak „felszínnek", és interpretáljuk az osztályszerkezetet az empirikus tényektől függetlenül csak a termelési viszonyok vizsgálata alapján, mint ezt a Projekt Klassenanalyse kutatói tették? Értelmezzük oly szélesen a munkásosztály kategóriáját, mint Tjaden, és tekintsük természetesnek, hogy az osztályon belüli különbségek és egyenlőtlenségek olyannyira megnőttek a tőkés fejlődésben, hogy ma már a munkásosztály alapvetően eltérő társadalmi helyzetű csoportokat integrál. Tudatosan mossuk egybe az empirikusan megragadható egyenlőtlenségeket és a tőkés termelés általános mozgástörvényeit, mint ez az IMSF kutatói ak munkájában figyelhető meg? Vagy talán mondjuk egyszerűen azt, hogy a marxista osztályelemzés számára még megoldatlan ez a probléma, amely a tőkés társadalmi struktúra formaváltozásaiból következik.

Ennek a formaváltozásnak a lényegét pedig tömören a következőkben foglalhatjuk össze. A XIX. századi Nyugat-Európa szabadversenyes kapitalizmusában a termelési viszonyok által meghatározott osztályszerkezet viszonylag nagy korrelációval és viszonylag közvetlenül határozta meg a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét. Így a társadalmi struktúra „felszíne", tehát a közvetlenül tapasztalható egyenlőtlenségek és az ezek mögött meghúzódó és az ezeket alapvetően determináló termelési viszonyok nagyrészt világosan fedték egymást, az átmenetek pedig olyan kis népességet érintettek, hogy a tudományos analízis számára jórészt elhanyagolhatóak voltak. Ezért írhatta például Marx a nem anyagi termeléssel – tehát azzal a területtel, ahol ez az egyértelmű determináció már a XIX. században sem állott fenn – kapcsolatban, hogy „a tőkés termelésnek e területén megnyilvanuló mindezen jelenségei a termelés egészéhez képest annyira jelentéktelenek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatók."[98]

A további tőkés fejlődésben azonban egyrészt a tőketulajdon és tőkefunkció elválása azt eredményezte, hogy a tőkefunkció gyakorlásába – a bürokratikus igazgatás kialakulásával mind nagyobb számban és mind több közvetítésen keresztül – bértől függő státuszú rétegek is bevonódtak, amelyeknek objektív helyzete ezáltal közvetítéseken keresztül határozódott meg. Másrészt a technikai fejlődés következtében a termelési folyamat mind magasabb kvalifikációs igényeket támasztott a munkavállalókkal szemben, és így nagyon jelentős különbségeket hordozó kvalifikációs hierarchia alakult ki, amely a teljesítményelv által legitimizálva az életkörülmények egyenlőtlenségét is meghatározta. Harmadrészt a tőkeértékesítés körülményeinek megváltozása azt eredményezte, hogy a foglalkozási szerkezeten belül az anyagi termelés, a nem anyagi termelés és a cirkuláció területén dolgozók arányai jelentősen az utóbbiak javára tolódtak el, és így azok a területek, amelyeknek speciális helyzetét már Marx is jelezte, többé már egyáltalán nem elhanyagolható nagyságrendűek. Végül az államnak a gazdasági folyamatokba való – a tőkeértékesítés zavartalan lebonyolításában szükséges – mind intenzívebb beavatkozása, valamint az állami szociál-, oktatás- és jövedelempolitika, részint a tőkeértékesítés, részint a konfliktusok intézményesítése szempontjából szükséges, részint pedig a munkásmozgalom által kiharcolt, mind erőteljesebb kiterjedése következtében a korábban tisztán gazdaságilag, a termelési viszonyok által meghatározott egyenlőtlenségek egy jelentős része a politika és a politikai intézményrendszer által közvetítődött.

Mindezek eredményeként a tőkeviszony által meghatározott osztályszerkezet és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszere közötti korábbi nagyfokú egybeesés és közvetlen determináltság megszűnt, és részint a politikai intézményrendszeren, részint kvalifikációs és státuszkülönbségeken keresztül közvetítődik, a fennálló egyenlőtlenségek a teljesítményelven keresztül legitimizálódnak. A társadalmi struktúrának ez a formaváltozása nem érintette ugyan a tőkeviszony lényegét, azonban alapvetően átalakította a „felszínen" jelentkező egyenlőtlenségek rendszerét.

A tőkeviszony lényegének érintetlenül maradása a társadalom csoportszerkezete szempontjából világosan kifejeződik abban a tényben is, hogy igen nagyfokú a tőkések önreprodukciója és stabilitása. Benno Biermannak Észak-Rajna-Westfália 2000 vállalkozójára kiterjedő vizsgálata kimutatta, hogy a jelenlegi tulajdonosok 95,6 %-ának az apja is tulajdonos,[99] és mintegy háromnegyedük apja önálló vállalkozó volt, a többieknél pedig jóllehet az apa több mint 20 %-ban hivatalnokként vagy alkalmazottként dolgozott, de tőketulajdonnal is rendelkezett.[100] Továbbá ennek a rétegnek társadalmi státusa szinte kizárólag e vagyonból ered – és nem e klasszikus legitimizációs mintát követve –, amit az is mutat, hogy a vállalkozóknak mindössze 13 %-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel és 40 %-a csak a kötelező alapfokú iskolát végezte el.[101]

Némileg más a helyzet a tőkefunkciót gyakorló rétegnél. Wolfgang Zapfnak a német felső réteggel kapcsolatos vizsgálata azt mutatja, hogy ez a réteg elsősorban a korábbi – nem feltétlenül tőketulajdonos – polgári felsőrétegből származik. Mintegy felüknek már a nagyapja is, további egynegyedüknek az apja már magas pozícióban volt, e réteg fennmaradó egynegyede lépett önmaga előre az apa „középosztálybeli" származásából. Így a vezető menedzserek igen zárt réteget alkotnak, és az újonnan „belépőket" ezen a zártságon keresztül asszimilálják. Döntő többségük 55–60 év közötti, a felső polgárságból származik, Németország nyugati vagy déli részén született, jórészt evangélikus vallású és az üzemi hierarchián keresztül emelkedett a vezető pozícióba. Döntő többségük az egyetem (jogi, közgazdasági vagy műszaki fakultása) elvégzése után 6 évvel osztályvezető, 15 évvel üzemvezető, 20 évvel igazgató és 25 évvel a vállalat elnökségének tagja lett.[102]

Nem szükséges tovább idéznünk azokat az adatokat,[103] amelyek részint a vagyonmegosztás egyenlőtlenségének fokozódását, a tőke koncentrációját, másrészt a tőkések osztályának stabilitását mutatják. Az eddigiekből is kiderül, hogy a felső polgárság egy részének menedzserként a tőke funkciókba bevonódásán kívül az itt jelzett struktúrális változások viszonylag kevéssé érintették az uralkodó osztály szerkezetét.

Az uralkodó osztály viszonylag jelentős szociális homogenitásával szemben a bértől függők társadalmi csoportja, tehát a legszélesebben értelmezett bérmunkás osztály rendkívül jelentős differenciáltságot mutat. Ez a differenciáltság a felszínen legközvetlenebbül a munkások és az alkalmazottak közötti különbségben mutatkozik meg. Jóllehet az alkalmazottak belső szerkezetében az arányok az utóbbi 20 évben az anyagi termelés felé tolódtak el (1950-ben az alkalmazottak 36,3 %-a, 1970-ben pedig már 41,1 %-a dolgozott az anyagi termelésben),[104] ennek ellenére továbbra is jelentősek a különbségek a munkások és az alkalmazottak tevékenységi szerkezetében. Míg a munkásoknak 82,6 %-a a közvetlen termelés, előkészítés és utómunkák területén dolgozik és csak 17,4 %-uk a cirkuláció, a szolgáltatás, az irányítás és a tervezés területén, addig az alkalmazottaknál az arány éppen fordított, ugyanis 89,1 %-uk az utóbbi és 10,9 %-uk az előbbi területen dolgozik.[105] Ezek a különbségek azután jórészt jövedelmi különbségekben is megjelennek. Martin Osterland mutatta ki, hogy jóllehet a munkások és alkalmazottak brutto jövedelme közötti különbség százalékosan minimálisan csökkent 1950 és 1970 között, abszolut mértékben azonban 69 DM-ről 299 DM-re nőtt, ami azt jelenti, hogy az alkalmazotti bruttó jövedelem 1970-ben átlagosan mintegy 24 %-kal haladta meg a munkások 1278 DM átlagos bruttó jövedelmét.[106] Másfelől pedig „a munkásoknak átlagosan nemcsak kevesebb pénzből kell élni, azaz munkaerejüket alacsonyabban fizetik meg, hanem ennek a munkaerőnek a kopása is magasabb".[107] A munkások ugyanis mintegy kétszer annyi ideig és kétszer annyit betegek, mint az alkalmazottak, nagyobb számban kényszerülnek kényszernyugdíjba és átlagosan 2 évvel rövidebb ideig élnek.[108]

Ezek a társadalmi egyenlőtlenségek pedig a következő nemzedékben is tovább öröklődnek. Jóllehet a polgári társadalom igen erőteljesen propagálja az esélyek egyenlőségének ideológiáját, a valóságban az esélyek között rendkívül nagy különbségek vannak. 1966-os adatok szerint a munkások aránya a foglalkoztatottakon belül 47,2 % volt, a gimnáziumi tanulók között azonban csak 9,1 %, a főiskolai és az egyetemi hallgatók között pedig

csak 5,3 % volt a munkásszármazásúak aránya. Ugyanakkor az alkalmazottak és a nem mezőgazdasági önállóak, különösen pedig a hivatalnokok és a szabadfoglalkozásúak gyerekei a lakosságon belüli arányuknál lényegesen nagyobb arányban jutnak el a magasabb képzettséget nyújtó oktatási intézményekbe.[109]

8.sz. **táblázat**

A gimnáziumi és főiskolai tanulók származása

(%-ban)

	a foglalkoztatottak megoszlása	a gimnáziumi tanulók megoszlása származás szerint	a főiskolai hallgatók megoszlása származás szerint
szabadfoglalkozásúak	2,0	11,0	12,6
paraszt	5,0	4,8	3,3
egyéb önálló	10,5	17,4	14,3
hivatalnok	10,8	27,8	32,8
alkalmazott	24,0	29,2	30,3
munkás	47,3	9,1	5,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: Az adatok a forrásnál nem adják ki a 100 százalékot.

Ezek a különbségek azt jelentik – mint Heinz Abels a szocializáció és az esélyegyenlőség összefüggéséről írott munkájában kimutatta –, hogy míg a betanított és a segédmunkások gyerekeinek 2,5 %-a, a szakmunkások és alsó hivatalnokok (pl. postás, vasutas stb.) gyerekeinek 5,5 %-a, addig az alkalmazottak gyermekeinek 53,0 %-a, az értelmiségi foglalkozású szülők

gyerekeinek pedig 75,6 %-a jut el a gimnáziumi érettségiig.[110] 1966 óta ugyan valamelyest javultak ezek az arányok, és az 1969/70-es tanévben már 9,7 % volt a felsőfokú hallgatók között a munkásgyerekek aránya,[111] azóta azonban ez az arány lényegében stabilizálódott.

Tegyük ehhez még hozzá, hogy az apa magasabb foglalkozási és képzettségi státusa nemcsak az iskolarendszerben befolyásolja a gyerek sikerét, hanem az iskolától „független csatornákon keresztül is biztosítja a foglalkozási karrier előnyös lefolyását".[112] Mindebből pedig következik, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a társadalmi foglalkozási szerkezet átalakulása ellenére is csak viszonylag alacsony mobilitás figyelhető meg.[113]

Gerhard Kleining egy 1970-es vizsgálat példaként alapul véve a következő be- és kilépési intergenerációs mobilitási tendenciák tűnnek szembe.

9.sz. táblázat

Intergenerációs mobilitás 1970-ben az 1945 előtt született aktív keresőknél
(%-ban)[114]

Belépési mobilitás

fiúk apák	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Összesen
1. szabadfoglalkozású	22	19	15	22	9	11	2	100
2. hivatali alk. és hiv.	2	27	19	18	8	19	7	100
3. egyéb hiv. és alk.	2	12	24	18	11	21	12	100
4. önálló	2	3	6	54	14	14	6	100
5. paraszt	1	-	4	3	85	4	3	100
6. szakmunkás	-	3	7	11	13	46	20	100
7. egyéb munkás	1	1	3	7	21	20	47	100
Összesen:	2	9	10	18	20	26	15	100

Kilépési mobilitás

apák / fiúk	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Összesen
1. szabadfoglalk.	30	22	15	15	5	10	3	100
2. hiv.alk. és hiv.	5	53	20	6	4	10	2	100
3. egyéb hiv. és alk.	3	31	33	8	-	22	3	100
4. önálló	3	18	14	40	2	19	4	100
5. paraszt	1	7	8	10	37	24	13	100
6. szakmunkás	1	12	11	7	2	59	8	100
7. egyéb munkás	-	7	10	5	2	41	35	100
Összesen:	2	18	15	13	8	33	11	100

A legjelentősebb stabilitást a parasztság mutatja, de jelentős az egyéb önállóak stabilitása is. A munkások önállóvá válása lényegében arra a szórványos lehetőségre utal csak, hogy a munkásszármazásúak 6–7 %-a önálló kisárútermelői egzisztenciát tud teremteni. Az a nagyfokú stabilitás, hogy az alkalmazottak közel fele alkalmazottak gyerekeiből kerül ki, jóllehet az alkalmazottak gyerekeinek aránya az egész mintában csak 19 %, világosan utal arra, hogy az esélyegyenlőtlenség nemcsak az önállóak és bértől függők között, hanem a bértől függőkön belül is jelentős. Mindez pedig – az előzőekkel együtt – elég jelentősen cáfolja azt a már idézett nézetet, hogy az alkalmazottak csupán munkajogi értelemben különböznek a munkástól.

Másfelől azonban azt is látnunk kell, hogy az egyenlőtlenségek nem világosan és nem egyértelműen a munkások és az alkalmazottak közötti egyenlőtlenségek. Az alkalmazottak alsó csoportja objektíve nincs jobb helyzetben, mint a szakmunkások. Ez nemcsak a tevékenységben nyilvánul meg, hanem az iskolai végzettségben is – az alkalmazottak fele (47 %-a) csak

népiskolai végzettséggel rendelkezik és mindössze 18 %-uk érettségizett[115] – mintegy egynegyedüknek a jövedelme nem haldja meg a munkások átlagjövedelmét[116], és az alkalmazottak 30 %-a, a nem vezető alkalmazottak 40 %-a munkásszármazású. Ennek ellenére – hogy bizonyos tudatvizsgálati adatokat előrebocsássunk – még a viszonylag alacsony alkalmazotti státus elérése is szubjektíve a munkásszármazásúak számára felemelkedésnek tűnik.[117] Ezt azonban – mindennek megfelelően –, jóllehet jelentős az egyenlőtlenség a munkások és az alkalmazottak között, keresztbe metszi az alkalmazottakon, illetve a munkásokon belüli differenciálódás.

A munkások belső szerkezetében rejlő differenciáltság alapja a tevékenységek különbségében rejlik, és – mint Kern és Schumann alapos kutatása kimutatta – a technikai fejlődés, az automatizáció lényegében nem csökkenti, hanem újratermeli a tevékenységszerkezetben meglevő különbségeket;[118] nemcsak annyiban, hogy az automatizált üzemekben a munkásoknak mintegy fele továbbra is a hagyományos tevékenységet végzi, hanem abban a vonatkozásban is, hogy az új munkatípusok is különböző – részint alkotó jellegű, részint ismétlődő részmunka jellegű – tevékenységeket jelentenek. Erre utal az is, hogy 1951 és 1966 között a munkásokon belül a szakmunkások aránya lényegében nem változott, és csak a segédmunka csökkenése és a betanított munka arányának valamelyes emelkedése figyelhető meg,[119] valamint egy a vas- és acéliparban végzett vizsgálat eredménye is, amely szerint a technikai fejlődés eredményeként nem következett be a fizikailag megerőltető munkák jelentősebb mérvű leépítés[120]

A tevékenységszerkezetnek ez a differenciáltsága – más tényezők által is befolyásoltan – a jövedelmek különbségeiben is kifejeződik. így 1970-ben a munkáshaztartások 30 %-ának nettó jövedelme az 1000 DM határ alatt volt, viszont 20 %-uknál meghaladta a 2000 DM-t.[121]

Ugyanakkor a munkásosztályon belüli különbségek nemcsak a képzettség és a tevékenység és – ezek következtében – a jövedelmek egyenlőtlenségeiben fejeződnek ki, hanem ezeket még felerősítik a német és a külföldi munkások, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségek.

A külföldi munkások megjelenése a nyugatnémet foglalkozási szerkezetben az ötvenes évek végén kezdődött meg, majd – a válságok következtében hullámzóan, összességében azonban – jelentősen emelkedett, és jelenleg a foglalkoztatottak mintegy 8 %-a külföldi. Ebben csak kisebb része van a Közös Piacon belüli munkaerő-áramlásnak – az innen származók helyzete nem rosszabb a német dolgozókénál és így az ő adataik némileg javítják a külföldiekkel kapcsolatos statisztikákat –, a külföldi munkaerő több mint 80 %-at a törökök, a jugoszlávok, a görögök, a spanyolok és az olaszok teszik ki. Döntő többségük segéd- és betanított munkás, a legnehezebb és legrosszabbul fizetett munkákat végzi, illetve a szolgáltató szféra hasonló területein dolgoznak. Ezért míg átlagosan a munkások 16 %-a, addig a férfi segédmunkások 53 %-a, a női segédmunkások 31 %-a, a férfi betanított munkások 19 %-a és a női betanított munkások 16 %-a külföldi.[122] Anyagi helyzetüket – a német lakossággal összehasonlítva – talán az Észak-Rajna-Wesztfáliában végzett lakásszociológiai kutatás adatai érzékeltetik a legjobban.[123]

10.sz. táblázat

Lakás-statisztikai adatok

(%-ban)

a lakásban	összesen	külföldiek lakásai
nincs vízvezeték	5	12
nincs WC	19	68
nincs fürdési lehetőség	31	73
egy szobára jutó személyek száma	0,79	1,59

Hasonlóan jelentősek a foglalkozási szerkezeten belül a nők hátrányai. Míg a férfiaknak több mint a fele, addig a nőknek csak 6 %-a szakmunkás, továbbá a munkásnők 45 %-a, a munkásférfiak 11 %-a segédmunkás.[124] A férfi és női fizetések azonban az azonos teljesítménycsoportokon belül is eltérőek, a segédmunkásoknál 71 %-át, a betanított munkásoknál 67 %-át, a szakmunkásoknál csak 64 %-át kapják a nők az azonos teljesítménycsoportú férfibéreknek.[125] Ez pedig azzal is összefügg, hogy míg a legjobban fizetett ágazatokban a nők részesedése 0,1 % és 20 % között van, addig a legrosszabbul fizetett ágazatokban 62–86 % között mozog.[126]

Hasonló különbségek vannak az alkalmazottakon belül is a nők és a férfiak között. Így 1966-ban 800 DM-nél kevesebbet a munkásokon belül a férfiak 26,5 %-a, a nők 92,4 %-a, az alkalmazottakon belül a férfiak 6,2 %-a, a nők 58,4 %-a keresett.[127]

Az itt bemutatott tények összességükben a bérmunkások osztályának olyan erőteljes differenciáltságát mutatják, hogy Elmar Altvater jogosan emelheti ki: a munkásosztályon belül az egyenlőtlenségek olyan jelentős hierarchiája van jelen, hogy mindez nemcsak kvantitatív, hanem teljesen eltérő szituációkat eredményező kvalitatív különbségeket is jelent.[128]

A tőkés társadalom strukturális alakváltozása lehetővé tette: egyrészt azt, hogy míg a polgári szociológia a századfordulót követő egy-két évtizedig a marxista osztályanalízis lényegének elutasítása ellenére a „felszín" egyenlőtlenségeinek leírásakor az osztálykategóriák használatára kényszerült, addig most már az egyenlőtlenségek „felszínének" megváltozása alapján teljesen elutasítsa a társadalom osztályokra tagolódását. Másrészt a marxista osztályelemzés számára – még korántsem megoldott – feladatként felveti a társadalmi struktúra „lényege" és „felszíne" közötti elméleti szintézis megteremtésének szükségességét, ami a fentebb jelzett vitákhoz vezetett. Harmadrészt pedig a termelési viszonyok által meghatározott osztályszerkezet és a társadalmi egyenlőtlenségek közötti determináltság közvetettebbé válása azt eredményezte, hogy a mindennapi tapasztalatban is áttekinthetetlenebbé váltak a tényleges társadalmi viszonyok. Ez azonban már a társadalmi tudat vizsgálatának problémáihoz vezet át bennünket.

2. Társadalomkép és osztálytudat

A tőkés és közelebbről a nyugatnémet társadalom szerkezetében bekövetkezett változások nyilvánvalóan kihatottak a munkásosztály tudatára és társadalomképére. A polgári szociológusok egy része – a nyugatnémet szociológiában ennek az irányzatnak Helmuth Schelsky[1] a vezéralakja –, a társadalom szerkezetében bekövetkezett változásokat mintegy nivellálódási folyamatnak, az osztálykülönbségek megszűnésének tekintik, és egy „nivellált középosztály-társadalom" kialakulását tételezik, a munkásosztály tudatának elpolgáriasodásáról beszélnek és azt hangsúlyozzák, hogy a munkások emelkedő életszínvonala a polgári értékrendszer átvételével jár együtt.[2] Ennél differenciáltabb az az elsősorban angolszász empirikus kutatásokon alapuló megközelítés, amely ugyan nem tételez egy társadalmi nivellálódást, azonban azt vallja, hogy a társadalom szerkezetében bekövetkezett változások alapvetően és véglegesen felbontották a munkások tradicionális értékrendszerét, a munkástudat hagyományos elemei devalválódtak, és jelenleg lényegében az értékorientációk össze-visszasága jellemzi a munkások társadalomképét.[3]

Ebből az irányzatból a nyugatnémet szociológiára vitathatatlanul Goldthorpe és Lockwood vizsgálata gyakorolta a legnagyobb hatást, amely határozottan tagadja az elpolgárosodás tételét, viszont rámutat a munkástudat új megjelenési módjának prototípusára, az úgynevezett „instrumentális tudatra". Véleményük szerint a munka a munkások számára a munkaszituáción kívül elhelyezkedő célok és szükségletek elérésének és kielégítésének eszközeként jelenik meg, a munkások tehát nem mint termelők, hanem mint fogyasztók kívánják hatalmukat növelni.[4]

A polgári szociológia másik irányzata nem a társadalmi változásoknak, hanem a technikai fejlődésnek a tudatra gyakorolt hatásából indul ki. Az ezzel kapcsolatos egyik legjelentősebb kutatás Horst Kern és Michael Schumann vizsgálata egyaránt tagadja a munkástudat elpolgáriasodásának tételét és azt a – elsősorban Serge Mallet[5] által képviselt – tézist, hogy a tech-

nikai-tudományos területen dolgozó bérmunkások válnak az ujjászerveződő osztálytudat hordozójává.[6] Nézetük szerint a technikai fejlődés a munkások belső differenciálódását eredményezi, és ennek megfelel a munkástudat differenciálódása, az egységes munkástudat felbomlása.

Végül a nyugatnémet polgári szociológiában igen gyakran találkozhatunk azzal a nézettel, amely lényegében tagadja azt, hogy alapvető változások következtek volna be a munkások tudatában. Popitz ma már klasszikusnak számító kutatása arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „minden munkás, akikkel mi beszéltünk... – elháríthatatlanul vagy elháríthatóan, áthidalhatatlanul vagy »partneri alapon« közvetítve – dichotómnak tekinti a társadalmat és a saját társadalmi helyzetükre vonatkozó kérdésekre munkástudattal válaszoltak, ami lehetővé teszi számukra, hogy a társadalmon belül a munkásság részeként értelmezzék magukat".[7] A közbeszúrt megjegyzés azonban egyúttal azt is jelzi, hogy ez a munkástudat belsőleg jelentősen differenciált és nem osztálytudatként tételeződik. A társadalom – különösen hatalmi – szerkezetében bekövetkezett változások tehát nem bontották fel a munkástudatot, hanem depolitizálták azt, és egy politikai apátiába csapódtak le, ami – Habermas és Offe kifejezésével élve – egy „tömeglojalitásban" jut kifejezésre.[8] Mindezeknek a polgári vizsgálatoknak az akceptálható végső konzekvenciáit Frank Deppe a következő tíz pontban foglalta össze:

1. A munkakörülmények megváltozása és a szükségletek jobb kielégítése alapvetően nem változtatta meg a munkásosztály tudatának társadalmi-gazdasági determinánsait.

2. A munkások túlnyomó többsége – jóllehet jórészt „elégedett" munkájával – nem került pozitív viszonyba tevékenysége tartalmával.

3. A társadalmi felemelkedés lehetősége és – ennek következtében – az ezzel kapcsolatos elvárások meglehetősen alacsonyak a munkások között.

4. A politikai-gazdasági döntésekben való részvétel lehetősége erősen korlátozott.

5. Ennek megfelelően alapvetően az „instrumentális orientáció" jelentkezik a munkával kapcsolatban.

6. A munkások az üzemen kívüli élet és fogyasztási szféra manifeszt kényszere alatt élnek.

7. A technikai fejlődés kovetkezményeit és a gazdasági stabilitást illetően bizonytalanok az elvárások, és a munkások tudatában a társadalom dichotóm struktúrája tételeződik.

8. A technikai fejlődés hatásaként nő a munkásságon belüli differenciáltság, és ez a szolidaritástudat csökkenését eredményezi.

9. Azokban az országokban, ahol a munkásmozgalom gyenge vagy reformista, a fentiekben jellemzett „helyzettudat" ráépül az uralkodó ideológiára és így vagy az egyéni megoldások felé orientálódás, vagy pedig az uralkodó értékrendszerhez való dezignált integrálódás válik jellemző.

10. Mindezek a munkástudat „bizonytalanságához" vagy „meghasonlottságához" vezetnek, amelynek oka egyfelől az objektív osztályhelyzet átalakulása, másfelől a relatív gazdasági és társadalmi stabilitás.[9]

A marxista igényű megközelítések – ezeknek az eredményeknek viszonylagos és szelektív akceptálásán túl – mindenekelőtt a *tudatvizsgálatok empirikus kutatásának módszertani, metodológiai problémáira* mutatnak rá.

A tudatkutatás metodológiai problémái

A társadalmi tudatnak a szociológia tradicionális és sztenderdizált módszereivel való empirikus kutatásáról leggyakrabban az a kritika fogalmazódik meg, hogy ezek a vizsgálatok csak egy adott pillanatnyi – többnyire esetleges – állapotot rögzítenek, és nem képesek a társadalmi tudat tényleges mozgástendenciáit feltárni. Nagyon szemléletesen fejezi ezt ki Elmar Altvater: „Miért kell csodálkozni (avagy politikai álláspontól függően győzedelmes önigazolásunkat élvezni, vagy rezignáltan sóhajtani), ha a munkástudat vizsgálatából az derül ki, hogy »elpolgáriasodik«? Egy ilyen pillanatfelvétel eredménye éppen annyit jelent, mint a főhősnek az egész filmből kinagyított fényképe, márpedig a csupasz fotográfiából nem következtethetünk arra, hogy milyen lesz a cselekmény lefolyása. Ehhez már az egész filmet végig kell nézni".[10]

A vizsgálatoknak ebből a statikus jellegéből két probléma is következik. Egyfelől az, hogy ezek a vizsgálatok csak pillanatnyi véleményeket, tehát a valóságos helyzetekre való szituáció-specifikus reagálást tudják feltárni, márpedig „a munkások társadalmi tudata a társadalmi valóságban folytatott gyakorlati tevékenységükből fejlődik ki és nem a társadalmi valóságra való teoretikus reflexiókból. A szubjektum-objektum viszony a kutatási folyamatban – amelyben a megkérdezett egyesek csak »véleményhordozóként« funkcionálnak – csupán a szellemi és fizikai munka közötti tényleges társadalmi elválást tükrözi vissza, és a kérdőívek és interjuszitációk konstrukciójának átalakításával gyakorlatilag nem transzcendálhatók és valójában nem távolíthatók el."[11] Másfelől pedig az, hogy a társadalmi szituáció megváltozása alapvetően és igen gyorsan új reflexiókat válthat ki, illletve a régieket megváltoztathatja, és így effajta kutatásokból semmiféle következtetés nem vonható le a várható társadalmi mozgásokra. „Az empirikus társadalomkutatás eszközeivel kapott adatok magatartási relevenciája sokak szerint kétségbe vonható. Különösen kemény szemrehányások hangzottak el az 1968 májusi francia sztrájkmozgalmakkal és a Német Szövetségi Köztársaságban 1969 szeptemberében lezajlott spontán sztrájkmozgalmakkal kapcsolatban, mivel ezeket valójában nem jelezték előre. A sztrájkkészséggel kapcsolatos adatok felülvizsgálata mutatja, hogy ezek az adatok semmiféle prognosztikus értékkel nem rendelkeznek. A szociológiának mindaddig nyitva kell hagynia a beállítódások és vélemények magatartási relevenciájának kérdését, ameddig figyelembe nem veszi a munkásosztály tapasztalási folyamatának sajátos karakterét (kollektíve tapasztalt konfliktusok), és nem számítja be éppúgy magának a tudat változásának, mint annak politikai-gazdasági vonatkozási kereteinek történelmi dimenzióit."[12]

A metodológia korlátaival kapcsolatos észrevételek tehát egyfelől azzal érvelnek, hogy a társadalmi tudat különböző jelenségeinek keletkezési folyamatát pusztán az empirikus véleménykutatás eszközeivel nem lehet feltárni,[13] másfelől a statikus tudatvizsgálatok és a valóságos társadalmi mozgalmak diszkrepanciájára utalnak. „1. a társadalmi tudatot nem lehet adek-

vátan elemezni a társadalmi helyzet társadalmilag és történelmileg objektív körülményeire vonatkoztatás nélkül. 2. A munkásság társadalmi tudata nem pszichológiailag vagy szociálpszichológiailag levezethető – és ezért individuálisan meghatározott – adat, hanem a munkásság szervezeteiben és kollektív magatartásában konkretizálódik."[14]

A módszertani bírálatok másik nagy csoportja a rendelkezésre álló empirikus technikák ideológiailag determinált felhasználásával és alkalmazásával kapcsolatos. Itt nemcsak arról a német szociológiában pregnánsan összeütköző két metodológiai irányzatról van szó, amelyek egyike a társadalomkutatás objektívitását követeli és az ideológiai előfeltevések elutasítását kívánja, másika pedig egy effajta objektivitás lehetetlenségét feltárva az „objektív" módszerek ideológiai, teoretikus meghatározottságára mutat rá.[15] E vita tapasztalatai párosulnak az empirikus kutatás majd minden kézikönyvében fellelhető kutatás-technikai nehézségeinek a tudatvizsgálat speciális közegére alkalmazásával.

Jóllehet, teljesen világos, hogy „az ideális interjú az, ha a megkérdezett lelke úgy jut el a kérdező jegyzetfüzetébe, hogy útközben semmiféle befolyással nem találkozik"[16], a probléma azonban az, hogy ilyen ideális interjú nem létezik. Frank Deppe a nyugatnémet tudatvizsgálatok példáján mutatja be, hogy a különböző kérdezési szituációk milyen alapvetően meghatározzák a kapott eredményeket,[17] és az is közismert, hogy a kérdések formulázásának módja – nem beszélve most a módszertanilag hibás kérdezésről – milyen döntő hatással van a kapott válaszokra.

Az Institut für Sozialforschung tudatvizsgálatából például igen érdekesen kivilágik, hogy a munkások általában nem tekintik az alkalmazottak minden rétegét privilegizált helyzetűnek, hanem igen differenciáltan ítélik meg. Ha a kérdés azonban általában az „alkalmazottak helyzetére" vonatkozik, akkor a válaszban az alkalmazottak összessége privilegizált rétegként jelenik meg.[18] Ugyanebben a vizsgálatban mutatnak rá a szaktudomány és a vizsgálati alanyok eltérő fogalmi apparátusára és ennek megfelelően a fogalmak mögötti eltérő tartalmakra. A Német Szövetségi Köztársaság politi-

kai-ideológiájában és ennek megfelelően a jobboldali szociológiában is erős a törekvés arra, hogy a jelenlegi nyugatnémet társadalmat többé már nem kapitalista, hanem jóléti, ipari, szociális társadalomnak mutassák be. Ebből következően a politikai zsargonban éppúgy, mint a szociológiai terminológiában a kapitalista szónak kritikai tartalma van, ezért a kutatók feltételezték, hogy a kapitalista szó használata az alanyoknál önmagában is fennálló viszonyokkal szembeni kritikai beállítódást jelent. A vizsgálatok azonban – mint a korrelációanalízisekből kitűnik – ezt a hipotézist egyáltalában nem igazolták, a munkások a kapitalizmus fogalmát politikai beállítódástól függetlenül, szinte neutrálisan használták.[19]

Ezzel szemben a társadalmi osztály fogalmának a német nyelvben – ellentétben az angolszász nyelvhasználat neutrális tartalmával – határozott politikai csengése van, és ez igen szorosan a társadalom marxista interpretációjához kötődik. Ezért nem mond sokat, hogy Goldthorpe vizsgálatában például az angol munkások 93 %-a osztálymodellt tételezett, a Német Szövetségi Köztársaságban lefolytatott vizsgálatokban azonban az osztálymodell csak kisebbségi vélemény. Ebben ugyanis nem a két munkásosztály osztálytudatának különbsége tükröződik vissza, hiszen az angol munkások számára az osztálymodell lényegében nem jelent mást, mint egy társadalmi differenciáltságot, a német munkás számára pedig a társadalmi differenciáltság marxista interpretációját.[20]

Mindezekből a metodológiai, módszertani nehézségekből következően a marxista kutatók egy része teljesen elutasítja a szokásos szociológiai technikák megismerési relevenciáját.[21] Herkommer például az empirikus tudatvizsgáltokat csak a munkások felvilágosításának és tudatosításának céljából, nem pedig a munkástudat objektív megismerésére tartja alkalmazhatónak. „Két módszer alkalmas a vitára, amelyek megfelelnek az empirikus kutatómunka emancipációs megismerési érdekeinek és a gyakorlati változtatási törekvéseknek: a pszichoanalízis tapasztalataiból származó analitikus dialógus módszere és az agitációs beszélgetések modellje."[22] A többség azonban – az itt felsorakoztatott metodológiai bírálatok nagy része is

empirikus kutatások anyagaiból származik – nem utasítja el az empirikus vizsgálatokat, hanem egyfelől azok interpretációs keretét törekszik teoretikusan megalapozni („a probléma nem az empirikus adatok igazsága, hanem az adatok interpretálásának teoretikus vonatkozási keretei"[23]), másfelől pedig a hagyományos kérdőíves interjú mellett más módszereket is igyekszik kifejleszteni. Ilyen az Institut für Sozialforschung vizsgálatában – az intézetben hagyományos – csoportos interjúk módszere és a konkrét üzemi analízis, a nürnbergi egyetem szociológusainak vizsgálatában az úgynevezett „kvalitatív interjúk" módszere,[24] a göttingeni SOFI intézet kutatóinak az a törekvése, hogy a kikérdezést a tényleges társadalmi mozgásokhoz kössék,[25] vagy a regensburgi egyetemen Daheim irányításával folyó vizsgálatoknál az üzemi viszonylatra vonatkoztatott interjúk kifejlesztése.[26] Mindezeknek a kutatási technikáknak a felhasználása azonban legfeljebb csak árnyalja, de lényegében nem változtatja meg a munkások tudatáról a hagyományos technikákkal kapott képet.

Nivellálódás vagy osztálytársadalom?

Popitz már idézett, klasszikusnak számító vizsgálata arra a következtetésre jutott, hogy a munkások szinte kivétel nélkül dichotomnak tartják a társadalmat, ugyanakkor azonban a társadalmi szerkezetnek a marxista osztályelemzés szerinti interpretálása csak egy elenyésző kisebbségnél található meg.[27] Egy újabb vizsgálatban Karl Ulrich Mayer arra a következtetésre jutott, hogy a munkásoknak csak 5 %-a tartja a társadalmi differenciálódás alapvető dimenziójának az osztályhelyzetet, ugyanakkor azonban csak 4 % vélekedik úgy, hogy a jelenlegi nyugatnémet társadalom egy nivellált társadalmi szerkezetet mutat.[28] Mindebből kézenfekvőnek tűnik, hogy a munkások továbbra is látják a társadalom differenciálódását, ezt azonban nem az osztályhelyzet szerinti tagolódásként értelmezik, azaz a társadalmat differenciáltnak, azonban nem a tőkés termelési mód értelmében differenciáltnak látják. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű.

A baloldali szociológiai vizsgálatok egyértelműen kimutatják, hogy a munkások többsége a tényleges hatalmat a tőke hatalmaként és az uralkodó osztályt, mint tőkés osztályt értelmezi, szerintük tehát a „tényleges hatalom a tőke, a gazdaság, az ipar kezében van". A vállalkozók az inflációs árpolitika és egyéb „ármánykodásokon" keresztül minden kormányt meg tudnak zabolázni vagy a „levegőben lógatni"[29]. Hermann Jaeger és munkatársai kimutatták, hogy minden megkérdezett munkás azt vallja ugyan, hogy a vállalkozók haszna a személyzet munkájából származik, azonban amikor konkrétan a kizsákmányolás tényére kérdeztek rá, akkor válaszaikra az óvatosság és a védekezés volt jellemző, ezért csak egy kisebbség nevezete meg a kizsákmányolást egyértelműen a kapitalizmus strukturális elemeként.

Lényegében tehát a munkások másként viszonyultak a kizsákmányolás tényéhez és a kizsákmányolás fogalmához.[30] A munkások általános tapasztalata szerint „a fennálló tulajdonviszonyok a tőkéseknek a munkások feletti uralmán alapszanak, amely a munkásokat az ellenállás lehetősége nélkül kiszolgáltatja,[31] azonban ezt a tényt egyrészt nem tudatosítják, másrészt nem vonnak le belőle különösebb konzekvenciákat, harmadrészt igen sokan végzetszerűen, sorsszerűen értelmezik.

Hasonló eredményekre jutott az Institut für Sozialforschung kutatása is. A megkérdezett munkásoknak közel kétharmada beszél kapitalizmusról és tőkésekről, és amikor arra kérdeztek rá, hogy kinek megy jól ebben a társadalomban, akkor a munkások 51 %-a kifejezetten osztálymodell szerinti válaszokat adott és további 22 %-uk általában a gazdagokat nevezte meg.[32]

A munkások többsége tehát alapvetően tisztában van a társadalom kapitalista jellegével és a tőkés uralkodó osztály osztálylétének alapjával, azonban ezt csak fenomenológiailag interpretálja. Ebből adódik azután az, hogy a társadalmi struktúra egészére már nem vonatkoztatják a tőkés társadalom jellemző strukturális ismérveit, hanem a társadalom szerkezetét vagy mint dichotom szerkezetet, vagy mint egy vertikális hierarchiát interpretálják, vagy pedig a társadalmi különbségekről nem vertikális értelemben beszélnek.

Nehéz lenne ezek között az alternatívák között pontos mennyiségi arányokat kimutatni. A különböző kutatások különböző eredményekre jutottak a felhasznált metodológiától és az e mögött levő ideológiai-teoretikus álláspontoktól függően.

A különböző baloldali kutatások alapján Elmar Altvater azt a következtetést vonta le, hogy a munkások jelentős részénél egy dichotómia-tudat jellemző, amely szerint vannak a „lent" és a „fent" levők, és a „fent" levők uralkodnak a „lent" levőkön. Az üzemen belüli mindennapi tapasztalatok is ezt a képet erősítik, amely egyfelől egy valós kép, másfelől viszont nem a tőkés viszonyok által megalapozott, és ezért örökösnek, fatalisztikusnak tűnik.[33]

Karl Ulrich Mayer pedig lényegében a strukturalista-funkcionalista elmélet alapján végzett kutatásában azt a következtetést vonta le, hogy a munkásoknál – bár ő terminológiailag inkább felső-alsó és alsó-közép osztályról beszél – az itt jelölt vertikális dichotómia csak 26 %-ban van jelen, és inkább egy vertikálisan hierarchikus (36 %), vagy nem egyértelműen vertikális különbségeket hangsúlyozó rétegződési modell (39 %) a jellemző.[34]

Mindebből azonban nemcsak az eltérő metodológiákra mutathatunk rá, hanem arra is, hogy lényegében nincsen a munkásoknál – s tegyük mindjárt hozzá, más rétegeknél sem – egy konzisztens struktúrakép. Jól mutatja ezt az is, hogy a megadott sémáktól függően a munkások a legkülönbözőképpen sorolják be önmagukat a különböző rétegekbe.[35] Amikor például a munkásosztály–középrétegek–uralkodó osztály sémát adták meg, akkor a munkások 53 %-a a munkásosztályhoz, 38 %-a pedig a középrétegekhez sorolta önmagát. A középrétegekbe önbesorolásból azonban semmilyen lényeges következtetést nem vonhatunk le, mert ezek a munkások a konkrét kérdésekben semmivel sem bizonyultak kevésbé öntudatosnak, vagy kevésbé harcosnak, mint azok, akik a munkásosztályba tartozónak vallották magukat.[36] Másfelől. amikor választani kellett, hogy egy megadott osztály-modell vagy egy tiszta rétegződési modell szerint sorolják be önmagukat, akkor ezt nagyjából fele-fele arányban tették meg, amikor

azonban az volt a kérdés, hogy azokat sorolják be, akiknek ma igen jól megy, akkor ugyanolyan arányú volt az uralkodó réteg osztálymodell szerinti besorolása (51 %) azoknál, akik magukat osztálymodell és azoknál akik magukat rétegződési modell szerint sorolták be.[37]

A különböző vizsgálatokból tehát alapvetően a *konzisztens struktúrakép jóformán teljes hiányára* következtethetünk. Szó sincs arról, hogy a munkások elvetik a társadalom szerkezetének marxista osztály-modell szerinti interpretálását és helyette egy újfajta, nyitott, egalizált struktúraképet tételeznek.

A mobilitási esélyekkel kapcsolatos kérdésekre általában úgy válaszolnak, hogy „aki munkás volt, az munkás is marad", tehát nemigen látnak felemelkedési esélyt.[38] A munkások 65 %-a vélekedik úgy, hogy más csoportokkal összehasonlítva is hátrányos helyzetben vannak a munkások a foglalkozási felemelkedésben, és valamelyest jobb helyzetben csak a gyerekek vannak, hiszen a megkérdezettek közel fele szerint gyermekük lényegében nincs hátrányos helyzetben.[39] Ebből ezután az következik, hogy a *társadalmi egyenlőtlenségek* – legyenek azok az osztályelmélet alapján, dichotomként, vagy hierarchikusan interpretáltak – *végzetszerűen jelennek meg,* és a munkások döntő többsége a jövőben sem számít az egyenlőtlenségek csökkenésére.

A munkások különböző rétegeinél az tapasztalható, hogy a jövőre vonatkozóan 30–40 %-uk a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére, 46–59 %-uk változatlanul maradására és mindössze 5–15 %-uk gondol csökkenésére.[40]

Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy társadalmilag egyértelműen jogosnak tartják a fennálló egyenlőtlenségeket. A munkások 60 %-a vélekedik úgy, hogy a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalanok és jogtalanok, viszont 40 %-a a jelenlegi egyenlőtlenségeket jogosnak és igazságosnak tartja.[41] A vizsgálat adataiból azonban az is kiderül, hogy ez igen szorosan összefügg a munkásokon belüli, jelenlegi egyenlőtlenségekkel. Az egyenlőtlenségek jelenlegi rendszere ugyanis a munkások többsége számára

egységes egészként jelenik meg, és az egyenlősítő törekvések kifejezetten a jelenlegi szociális helyzetre vonatkoztatottan jelennek meg. Az alkalmazottakkal szemben a munkásjövedelmeket a munkások 77 %-a, a társadalmi méretű egyenlőtlenségeket 61 %-a, a munkások különböző rétegei között azonban csak 45 %-a kívánja nivellálni.[42]

Mindez pedig a teljesítmény elvén keresztül legitimizálódik. „A társadalmi termelés folyamatában levő különböző pozíciókból következő tényleges társadalmi egyenlőtlenségeket a jelenlegi kapitalista társadalom ama szabályokon keresztül legitimizálja, hogy az adott foglalkozási pozíciók elérése az egyéni teljesítményektől függ. A teljesítményelvet, mint a státuszmegosztás legfontosabb mechanizmusát propagálják."[43] Tény az, hogy a munkások négyötöde elismeri a személyes teljesítmény szerepét a felemelkedésben, ezen kívül azonban más tényezőket – képzettség (77 %), akarnokság (63 %), jó kapcsolatok (43 %), vagyon (38 %), szerencse (37 %), származás (21 %) – is hozzá tesznek.[44] Ebből elsősorban az érdekes, hogy a vagyon és származás csak viszonylag kevés munkás szerint határozza meg döntően az életpályát, viszont a munkások döntő többsége önmaga számára mégsem lát egyéni felemelkedési lehetőséget. Ez azzal függ össze, hogy egyre erőteljesebben az iskolázottságon és képzettségen keresztül legitimizálódik az egyéni teljesítmény is,[45] az iskolázottság, a képzettség jelenlegi szerkezetének megváltoztatásához pedig nemigen fűződhetnek vérmes remények.

Kern és Schumann vizsgálata kimutatta, hogy „csaknem minden munkás véleménye szerint a technikai fejlődés hatással van az ipari munka karakterére. A fizikai igénybevétel ugyan csökken, azonban gyakran számítanak a pszichikai követelmények növekedésére... A technikai változások konzekvenciái a kvalifikációs igényekre és a munka autonómiájára a munkások többségének véleménye alapján... bizonytalanok és ellentmondásosak. A többség magatartásában a status quóra orientáltság a jellemző... Csak egy kisebbség (29 %) konstatálja az ipari munka lényegi megváltoztatását, amelynek jellemző ismertetőjegye nemcsak a szellemi és a fizikai munka közötti határ

eltűnése, hanem általában a munkafunkcióknak az intellektuális tevékenységekbe való transzformációja. Éppen így egy kisebbség (23 %) képvisel egy extrém ellenpozíciót, és a munkatevékenység további dekvalifikációjára számít."[46]

A vizsgálat eredményei szerint a munkásoknak *ez a status quóra orientáltsága* nagyon is reális, mert *„a technikai* fejlődés ma kevésbé fékezödik le az adott munkakvalifikáció és az új termelési eljárások magasabb kvalifikációs igényei közötti diszkrepancia következtében, hanem inkább egyszerűen átsiklik a munkások hiányos képzettségén".[47]

Ez pedig egy újabb rezignációban csapódik le. A munkával kapcsolatos elégedettségre vonatkozó kérdéseknél az alternatívák hiányából következően az a típusválasz, hogy: „Igen. Elégedett vagyok. Elégedettnek kell lenni."[48]

Összefoglalóan tehát a munkások társadalomképéről a következőket mondhatjuk el:

a) A munkásoknak csak elenyésző kisebbsége lát a tőkés társadalmon belül egy nivellálódási folyamatot, ugyanakkor hasonlóan kisebbség az, amely a társadalom szerkezetét a marxista osztályelemzés – jóllehet leegyszerűsített, a köznapi tudat színtjén megjelenő – fogalmi apparátusával interpretálja.

b) A munkások többsége számára a társadalom tőkés jellege teljesen nyilvánvaló és ez különösen az uralkodó osztály megítélésénél jelentkezik pregnánsan. A tőkés társadalom ismert jellemzői azonban kevésbé tudatosan feldolgozottak, és verbálisan csak egy kisebbségnél jelennek meg.

c) A munkások döntő többsége a társadalomban jelentős egyenlőtlenségeket lát, ezeket az egyenlőtlenségeket azonban vagy dichotomikusan, vagy hierarchikusan értelmezi, és többnyire végzetszerűnek tartja.

d) Az egyenlőtlenségek jelentős része a teljesítményen keresztül legitimizálódik, amely teljesítményfogalom egyre erőteljesebben a képzettséghez kötődik.

e) Az egyenlősítési törekvések csak igen korlátozottan jelentkeznek a munkásoknál, és általában csak azokon a területeken konkretizálódnak, ahol közvetlenül érzik a személyes hátrányos helyzetet.

Az utóbbi jelenség az, amit az Institut für Sozialforschung kutatói *„ad hoc legitimíciónak"* neveznek.[49] Lényegében arról van szó, hogy a különböző rétegeknél egyenlősítési törekvések jelentkeznek mindazokon a területeken, ahol saját helyzetüket hátrányosnak érzik, viszont a számukra előnyöket nyújtó társadalmi különbségeket „ad hoc" legitimizálja. Mivel a jelenlegi tőkés társadalom szerkezetében a tőke és a munka alapvető ellentéte a társadalmi egyenlőtlenségek bonyolult rendszerén keresztül közvetítődik, az egyenlőtlenségeknek ez a rendszere pedig a munkások tudatában nem áll össze konzisztens struktúraképpé – ebből adódóan bizonyos társadalmi egyenlőtlenségek nem a társadalmi fejlődési folyamat részeként, hanem „ad hoc" legitimizálódnak, összességében ezért a *munkások társadalomképének dezorganizáltságáról* beszélhetünk. Ez azonban egyáltalán nem a polgári értékminták és társadalomkép átvételét, a munkástudat elpolgáriasodását jelenti.

Elpolgárosodás és instrumentális orientáció

Teljesen nyilvánvaló az, hogy a relatíve magasabb életszínvonal befolyással van az egyének és általában a munkások magatartására is. „Akinek relatíve magas az életszínvonala, az hajlik arra, hogy saját helyzetét a korábbi viszonyokkal hasonlítsa össze, ennélfogva saját gazdasági helyzetét javulónak látja és több alapja van arra is, hogy a jövőt optimistábban ítélje meg."[50] Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy a javuló életszínvonal depolitizál, hanem más kifejeződési formákat termel ki. Minden szociológiai vizsgálat egyértelműen azt mutatja, hogy a politikai érdeklődésnek – a depolitizálódás tézisével ellentétben – éppenhogy tömeges méretekben materiális alapja is van, tehát a politikai érdeklődés kialakulásához egy bizonyos életszínvonal – és aminek ez következménye –, egy bizonyos képzettségi szint a szükséges előfeltétel.

Másfelől az is igaz, hogy a polgári kultúra értékrendszere befolyással van a munkásokra is. Lothar Hack azonban helyesen mutat rá, hogy itt nem elpolgárosodásról, hanem a problémák megoldásának stratégiájáról van szó. A munkások világosan látják, hogy nincsen túl nagy esélyük az egyéni felemelkedésre, ezért vágyódnak a kollektív érdekképviseletre. Ugyanakkor azonban a munkáskultúrában lényegében nem alakult ki hatékony ellennormarendszer, s a polgári társadalom igen korlátozott lehetőségeket biztosít az egyéni felemelkedésre is. Ebből azután vagy egy általános szkepszis és rezignáció, vagy pedig a minimális lehetőségek maximális kihasználásának igénye és ezzel együtt a fennálló normarendszer elfogadása következik.[51]

Az egyéni felemelkedésnél azonban sokkal inkább adódik lehetőség a fogyasztási igények – természetesen korlátozott – kielégítésére és ebből következik a munkások Golthorpék által jelzett *instrumentális orientációja*. Golthorpe maga is – mint láttuk – tagadja azt, hogy ez az instrumentális orientáció az elpolgárosodás tényét mutatná. Frank Deppe pedig egyenesen ennek ellenkezőjére mutat rá: „Teljesen ellentétben a munkásság hagyományos teljesítmény- és kollektivitástudatával itt az üzemen belüli élet- és fogyasztási területekre orientálódással szemben háttérbe szorul a munka tartalmával való azonosulás. A munka a bér megszerzésének eszközeként jelenik meg, hogy a célokat és szükségleteket a munkán kívül realizálják. Egyfelől ezek a kutatási eredmények bizonyítják minden olyan ideológia hatékonyságát, amelyek kiszorítják a tudatból az osztályhelyzet lényeges körülményeit, a munkások helyzetét a társadalmi termelés és újratermelés folyamatában, és ezt a vonatkozásnélküliséget a „fogyasztási örömökön" keresztül kompenzálják. A munkások elidegenedése tevékenységüktől, tevékenységük eredményétől, a termelési folyamat hierarchikus és kooperatív struktúráitól itt valójában a végsőkig vittnek tűnik. Másfelől azonban azt is bizonyítják ezek az eredmények, hogy a munkások identifikációja a kapitalista társadalmi renddel és az uralkodó ideológiák rendszerével szerfelett lehatárolt és labilis. A munkások nem pozitíve, tevékenységük tartalmával

és társadalmi helyzetükkel identifikálódnak, hanem bérükkel. Ezért nem lehet beszélni egy végbement hozzáidomulásról és integrálódásról."[52]

Jóllehet, összességében egyetértek Deppe következtetéseivel, mégis problematikusnak tűnik annak a tételnek az átvétele Goldthorpéktól, hogy ez az instrumentalitás a korábbi tevékenységre és kollektivitásra való orientálódással állna szemben. Egyáltalán nem tűnik valószínűnek, hogy a termelés korábbi tőkés szakaszaiban a munkások inkább a tevékenység tartalmára orientáltak lettek volna. Sokkal valószínűbbnek hangzik az a megállapítás, hogy „a munkások, mint bérmunkások, arra vannak utalva, hogy munkaerejüket szükségleteik kielégítése és munkaerejük újratermelése céljából eladják. Munkaerejük újratermelésük eszköze – céljuk nem a munka, hanem szükségleteik kielégítése..., a munkások viszonya a termeléshez feltétlen lényegileg *instrumentális kell legyen.*"[53]

Sokkal inkább arról van szó tehát, hogy az instrumentális orientáció általában a bérmunkáslétből következik, és mivel a tőkés fejlődés újabb periódusában ez az instrumentális orientáció a kibővült fogyasztásban nagyobb kielégítési lehetőségekkel rendelkezik, mint korábban, ezért a bérmunkástudat erősödött fel és nem a tevékenységre orientáltság gyengült. Jól mutatja ezt az is, hogy azoknál a munkásoknál, akiknek tevékenysége bizonyos identifikációt is lehetővé tesz, ott – mint új momentum – jelenik meg az orientálhatóság a munka tartalmára.

Mahgoldék erről így írnak: „Hipotézisünkben abból indultunk ki, hogy a bérmunka jellegzetességéből következően minden munkaorientációnak instrumentálisnak kell lennie, mivel a munkások munkaerejüket és tevékenységüket csak újratermelésük eszközeként használhatják. Abban a mértékben azonban, ahogy a munkások konkrét munkakörülményei nagyobb játékteret biztosítanak, és lehetőséget adnak, hogy a munkában mint termelő szubjektumok értelmezzék magukat, az instrumentális munkaorientáció azonosulási momentumok által módosul és tendenciózusan csökken."[54]

A vizsgálat a magasan kvalifikáltak egy csoportjánál tiszta „termelő tudatot" mutatott ki és más hasonló vizsgálatoknál is arra a következtetésre

jutottak, hogy a munka tartalma iránti érdeklődésnek egyfelől egy kvalifikációs minimuma van, másfelől azonban egy életszínvonalbeli alapja is, tehát a munka tartalma kérdésként is csak akkor vetődik fel, ha a munkások egy bizonyos életszínvonalat elértek.[55]

Mindebből pedig éppenséggel az ellenkező következtetés vonható le, mint ami Goldhoperéknál jelentkezett. A munkások többségének instrumentális orientációja egyáltalán nem vonható kétségbe, ez azonban nem a tőkés fejlődés újabb szakaszának, a fogyasztás szélesedésének és a javuló életszínvonalnak a következménye. Ellenkezőleg, éppen *a javuló életszínvonal teszi többek között lehetővé, hogy a munka tartalma a munkás számára egyáltalán kérdésként vetődjék fel,* s mint probléma is ott jelentkezik, ahol a tényleges tevékenység ezt az egységet nem tudja kielégíteni.

Nem bocsátkozhatunk e helyütt részletesen abba a vitába, hogy a technikai fejlődés következtében nő-e a munka tartalmának érdekessége. Igen sokan akceptálják azt a Robert Blauner által megfogalmazott tézist, hogy az elidegenedés alakulása a technikai fejlődés függvényében egy fordított U kanyart ír le. A kézműveseknél alacsony volt az elidegenedés, a termelés mechanizációjával növekedett, majd az automatizálással ismét eredeti alacsony szintre süllyedt.[56] Ezzel szemben mások – elsősorban a baloldalon – azt hangsúlyozzák, hogy az automatizáció az ismétlődő részmunkák arányát növeli és így a helyzet csak rosszabbá válik.[57] A témával kapcsolatos legmegalapozottabb német kutatás, Kern és Schumann vizsgálata – mint már utaltunk rá – mindezeknél differenciáltabb képet mutat fel, és azt hangsulyozza, hogy a technikai fejlődés következtében egyes területeken humanizálódik, másokon viszont dehumanizálódik a munka.[58]

Ezen a ponton azonban egy újabb problémával is szembe kell néznünk, nevezetesen azzal, hogy a lezajlott strukturális változásoknak talán egyik leglényegesebb eleme éppen az alkalmazottak és ezen belül is a technikai-tudományos alkalmazottak számának és arányának növekedése. Amennyiben pedig az előzőekben azt a kérdést fogalmaztuk meg, hogy a lezajlott strukturális változások hogyan hatottak a munkásosztály tudatára, akkor

a választ nem szűkithetjük le csupán a munkásokra, hanem az alkalmazotti tudat néhány jellemző momentumát is fel kell vázolnunk.

Az alkalmazotti tudat kérdéséhez

Az alkalmazottak társadalomképét két tényező határozza meg döntően: *egyfelől* maguk is bérmunkások, és így ők is tisztában vannak az uralkodó osztály társadalmi jellegével. Jól megmutatkozik ez abban, hogy az uralkodó osztályt – a munkásokhoz teljesen hasonlóan – ők is osztályalapon ítélik meg.[59] *Másfelől* azonban objektív társadalmi helyzetuk általában jobb a munkásokénál, ezért „az alkalmazottak a vállalkozók és a munkások között állónak érzik magukat, és ez az önbesorolás ma még egyértelműbb, ha a vállalkozó nem természetes személyként, hanem egy tőkés társaságként funkcionál".[60] Tegyuk ehhez mindjárt hozzá, hogy ez a viszony is kettős vonatkozásban jelenik meg. Az alkalmazottak – és kiváltképpen a technikai, uzemi alkalmazottak – nem teljesen egyformán ítélik meg társadalmi helyzetuket az uzem és az össztársadalcm vonatkozásában. Jól szemlélteti ezt Herkommer vizsgálatából származó kövctező két táblázat:[61]

11.sz. táblázat

A mérnökök és a technikusok véleménye üzemen belüli helyzetükről

	Mernokok			Technikusok	
Az uzemen belul sajat magat	felső es kozep vezetők	also vezetők	beosztot-tak	vezetők	beosztottak
	%-ban				
a munkasok oldalan	8	29	41	23	48
a kettő kozott	23	18	20	27	20
a vezetes oldalan erzi	65	50	39	50	31
Nincs valasz	4	3	0	0	1
Összesen	100	100	100	100	100

12.sz. táblázat

A mérnökök és a technikusok véleménye társadalmi helyzetükről

Össztársadalmi besorolás	Diplomás mérnök	Üzemmérnök	Technikus
		%	
A munkásosztály sajátos rétege	7	28	46
köztes réteg	51	41	31
középréteg	31	28	13
egyéb	11	3	10
Összesen:	100	100	100

Az üzemen belüli szociális helyzet megítélése jórészt az üzemen belüli hierarchiában elfoglalt helytől függ, míg az össztársadalmi önbesorolás alapjában a képzettség függvénye. Nyilvánvaló korreláció van e két tényező között, azonban korántsem olyan szoros, mint első pillanatban gondolnank. Például az üzemen belül az üzemvezetés oldalán magukat érzők 17 százaléka az össztársadalmi értelemben felfogott munkásosztályhoz tartozónak vallja magát, és fordítva, az üzemen belül szubjektíve a munkásosztály oldalán állók fele sem sorolja magát az össztársadalmi terjedelemben értelmezett munkásosztályhoz, azaz az üzemben a munkásokkal szövetséget vállal, de saját magát nem tartja a munkásosztályhoz tartozónak.[62]

Ebben valószínűleg nemcsak az játszik szerepet – amit ugyanezek a kutatók korábban kimutattak –, hogy a technikai-tudományos bérmunkások jelentős részénél jelen van egy úgynevezett „technológiai-tudat", amely egyrészt a képzettség kitüntetett szerepében, másrészt a technikai szükségleteknek megfelelő üzemi hierarchiák akceptálásában jut kifejezésre.[63]

Egy másik vizsgálat, amely általában az alkalmazotti mentalitást vizsgálta, ugyanis éppen arra a következtetésre jutott, hogy „az előljáró és az alárendelt közötti hagyományos viszonyt a legerőteljesebben a technikai specialisták, gyakran a mérnökök utasítják vissza. Náluk a tevékenység szakmai oldala kerül előtérbe. A státusproblémák háttérbe szorulnak".[64] Tehát a hierarchikus szerkezet akceptálása egyáltalán nem technológiai szükségszerűségek hatásából ered, sokkal inkább az össztársadalmi szituáció megítéléséből fakad.

Braun és Fuhrmann ezzel kapcsolatos tapasztalataikat a következőkben foglalják össze: „A megkérdezett ipari alkalmazottak többségének a gondolatát, ha a munkások és alkalmazottak tevékenységét kell összehasonlítanunk, a következőkben adhatjuk vissza:

1. Izolált tevékenységeket általában nehéz a mindennapi gondolkodásban összehasonlítani, azok mindig együtt járnak a jövedelemmel, a státussal, a tekintéllyel. 2. Jórészt elmosódnak azok a különbségek, amelyek egyrészt a »hivatal« és az »üzem« másrészt a szellemi és a fizikai munka között korábban fennálltak. 3. Az elmúlt időszakban a még meglevő különbségek is tovább csökkentek. 4. Ezért értelmetlen és »komikus« lenne egy »szakadékot« tételezni, ami azonban nem jelenti, hogy minden különbség megszünt. Ezek a differenciák azonban inkább szakszerű-funkcionális alapon interpretálhatók."[65] Arról van tehát szó, hogy a technikai alkalmazottak a munkás-alkalmazotti különbségeket, nem a társadalom hierarchikus elrendezésének akceptálása alapján legitimálj: – hiszen ez a hierarchikus elrendeződés más oldalról számukra is hátrányos, – hanem elsősorban a szakma és az ahhoz kapcsolódó képzettség alapján. Ezzel függ azután össze az, hogy az alkalmazottaknak a munkásoknál magasabb jövedelmét az alkalmazottak 70 %-a (szemben a munkások 29 %-ával) igazságosnak tartja,[66] bár az a tradicionális legitimizációs minta, amellyel az alkalmazottak státuszukat a munkásokkal szemben lehatárolják, kevésbé található meg a termelés területén dolgozó, az uralmi funkcióval nem rendelkező, a szakszervezetekben kevésbé aktív alkalmazottaknál.[67]

Ebből a felsorolásból első pillanatra az tűnik érthetetlennek, hogy a szakszervezetileg aktív alkalmazottak inkább legitimálják különbözőségüket a munkásokkal szemben, mint a nem szervezett alkalmazottak. Ez azonban egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a szervezett alkalmazottak természetesen politikailag tudatosabbak, és inkább vállalják a munkásokkal közös akciókban való részvételt.[68] A szakszervezeten belül azonban az alkalmazottak számára különösen fontosnak tűnik privilégiumaik legitimizálása, míg a nem szervezett alkalmazottak számára ez a probléma jórészt fel sem vetődik."[69]

Másrészt a *hierarchiának mint legitimáló elvnek elutasítása és a munkásokkal szembeni privilégiumok legitimizálásának együttes igénye* azt eredményezi, hogy a technikai alkalmazottak többsége a hierarchikus és a dichotom struktúraképet egyaránt elutasítja.[70] Mivel pedig az utóbbi 20–25 évben az alkalmazottakon belül jelentős arányeltolódás mutatkozik a technikai alkalmazottak javára, ezért Popitzék vizsgálatának az a megállapítása, hogy a munkások többségének dichotom struktúraképével szemben az alkalmazottak többségénél egy hierarchikus struktúrakép figyelhető meg, ma már nem tekinthető érvényesnek.

Az alkalmazottak struktúraképéről szólva Braun és Fuhrmann az alkalmazottak elenyésző kisebbségénél találkozott – és ez hasonló a munkásoknál tapasztaltakhoz – egy egyértelmű osztályszerkezet interpretációval, és nem sokan voltak, akiknél a dichotómia-tudat (20 %), vagy a középosztályosodás (18 %) képzete határozná meg a társadalomképet. A többség (44 %) a különböző rétegek (munkás–alkalmazott–hivatalnok–önálló) belső differenciáltságát hangsúlyozta.[71] Ez arra utal, hogy meglehetősen nehéz lenne egy egységes alkalmazotti tudatról beszélni, továbbá maguknak az alkalmazottaknak a többsége is az alkalmazottak társadalmi helyzetének belső differenciáltságát hangsúlyozták.

Ugyanakkor az Institut für Sozialforschung vizsgálata arra is rámutat, hogy a szabad önbesorolásnál az alkalmazottaknak csak 13 %-a sorolta magát a munkásosztályhoz és 81 %-uk saját társadalmi helyzetét a középrétegek között határozta meg.[72]

Korábban már utaltunk arra, hogy ez effajta önbesorolásokat óvatosan kell kezelni, az azonban mindenképpen figyelemreméltó, hogy ugyanazon vizsgálaton belül az alkalmazottak önbesorolása egészen más, mint a munkásoknál. (Emlékeztessünk rá: a munkások 53 %-a a munkásosztályhoz és 38 %-a a középrétegekhez sorolta be magát.[73]) Ebben a különbségben valószínűleg több tényező együttes hatása fejeződik ki. Egyfelől az – amire már szintén utaltunk –, hogy a nyugatnémet szóhasználatban a munkásosztály fogalmának megha ározott politikai töltete van, és ezt a politikai tartalmat az alkalmazottak kevésbé vállalják, mint a munkások. A másik döntő tényezőnek pedig azt véljük, hogy az alkalmazottak ki akarják fejezni, hogy – jóllehet ők is bérmunkások – mégis „magasabban" helyezkednek el a társadalomban, mint a munkások. Erre utal az is, hogy különösen az alacsonyabb alkalmazotti rétegnél egy kompenzációs mechanizmus is működik. Az alkalmazottak 20 %-a jelölte meg saját társadalmi helyzetét a ténylegesnél jobbnak (a munkásoknak csak 4 %-a), és az alacsonyabb jövedelmű alkalmazottak – éppen az alacsony jövedelem kompenzálásaként – magasabbra tartják saját társadalmi preztizsüket, mint a magasabb jövedelműek.[74]

Ez fejeződik ki azután abban is, hogy – amint láttuk – az alkalmazottak között általában még kisebbek a nivellációs törekvések, mint a munkások között és tendenciájában is eltérnek attól.

13.sz. tábla

Nivellálási igény a munkásoknál és az alkalmazottaknál

	munkások	alkalmazottak
	%-ban	
össztársadalmi nivellálás igénye	61	45
munkások és alkalmazottak közötti nivellálás igénye	71	30
a munkásokon, illetve az alkalmazottakon belüli nivellálás igénye	53	40

Látjuk tehát, hogy a munkásoknál éppen a munkások és alkalmazottak közötti nivellálás igénye a legmagasabb, az alkalmazottaknál ez a legalacsonyabb. Az alkalmazottaknál az össztársadalmi nivellálás igénye a legnagyobb, és a munkásoknál a munkásokon belüli nivellálás igénye a legalacsonyabb. Összességében tehát a munkásoknál lényegesen magasabb fokú a nivellálási igény, azonban mind a munkások, mind pedig az alkalmazottak *felfelé akarnak elsősorban nivellálni*, a saját helyzetüknél rosszabb viszonyok között levők vonatkozásában nemigen óhajtják – ha igen, akkor csak egy kisebbség – az egyenlősítést.

Mindebből következik, hogy a munkások és az alkalmazottak viszonyára vonatkozóan mind a munkások, mind az alkalmazottak többsége egyetért abban, hogy nincs döntő különbség a munkások és alkalmazottak egésze között, és a munkásokon és az alkalmazottakon belül a differenciáltság nagyobb, mint a munkások és az alkalmazottak között. Továbbá mind a munkások, mind az alkalmazottak előtt ismert, hogy a munkások összességében mégis hátrányos helyzetben vannak az alkalmazottakhoz képest. A különbség abban van, hogy az alkalmazottak többsége fenn akarja tartani ezt a jobb helyzetet, a munkások pedig általában meg akarják szüntetni ezeket a privilégiumokat.

Nemcsak a munkás–alkalmazott viszony vonatkozásában kell hangsúlyoznunk az alkalmazottak belső differenciáltságát. Láttuk ezt az általános társadalomkép esetében is mind a vezető és beosztott, mind az alacsonyabb és magasabb kézettségű, mind pedig a szervezett és nem szervezett munkások között egyaránt. Ugyanerre a következtetésre – tehát a belső differenciáltság hangsúlyozására – jutott Braun és Fuhrmann vizsgálata is. A társadalmi egyenlőtlenség megítélésében négy típust különböztettek meg: a) a differenciálás tendenciáját, tehát azokat a véleményeket, amelyek szerint szükség van a társadalmi egyenlőtlensegekre, b) a relativizálás tendenciáját, mely szerint nem nagyon lényegesek a jelenlegi egyenlőtlenségek; c) az indifferencia tendenciáját, amely szerint az egyenlőtlenség sorsszerű, mindig volt és mindig lesz; és d) a kritikai tendenciát, amely a rétegződéssel szem-

ben kritikus, annak negatív szerepét hangsúlyozza. Az alkalmazottak különböző rétegeinél ezek a tendenciák jellemzően egyenetlenül oszlanak meg.[75]

Az alkalmazottaknál általában mind a kritikai hozzáállás a jelenlegi rétegződéshez, mind pedig a fennálló egyenlőtlenségek végzetszerű felfogása lényegesen kisebb, mint amit a munkásoknál tapasztaltunk. Az alkalmazottakon belül azonban tipikus különbség van a technikai és a kereskedelmi (az itteni szóhasználat szerint ez foglalja magában az irodaiakat is) alkalmazottak és a munkás és nem munkásszármazásúak között. A politikailag angazsáltak véleményének megoszlása pedig annyiban érdekes, hogy közöttük általában mind a bal–, mind pedig a jobboldali tudatosság (a 4. és az 1. választás) erőteljesebb. (14.sz.tábla)

A munkásszármazású alkalmazottaknak kritikusabb viszonya a társadalmi rétegződéshez azért is figyelemreméltó, mert a magukkal hozott értékek, az átörökölt gondolkodásminták fontosságára utal. Hiszen a munkásszármazásúak minden más rétegnél nagyobb arányban ítélik saját életpályájukat sikeresnek,[76] ennek ellenére kritkusabbak az egyenlőtlenségekkel szemben.

Összességében tehát azt látjuk, hogy *az alkalmazottak társadalomképén belüli különbségek – hasonlóan az objektív helyzet különbségeihez – nagyobbak, mint az alkalmazottak és a munkások társadalomképe közötti differenciák.* Különösen az alacsonyabb szintű technikai alkalmazottak – ezek a társadalom legdinamikusabban növekvő csoportja – társadalomképe rokona munkásokéval. Ez vonatkozik az úgynevezett instrumentális tudatra is. Neubauer mutatott rá – annak alapján, hogy az alkalmazottak munkahelyváltoztatásában 55 %-ban az anyagiak és csak 22 %-ban a munka tartalma játszott döntő szerepet –, hogy az alkalmazottak értékorientációjában is az anyagiaknak van feltétlen prioritása és a munkát ők is elsősorban pénzszerzési forrásnak tekintik.[77] Lényegében ez a *„bérmunkás"–tudat* a döntő közös vonás a munkásokkal, még akkor is, ha az alkalmazottak jelentős része általában *kevésbé kritikus* a fennálló viszonyokkal szemben, mint a munkások. Ez azonban nem az alkalmazotti tudat „elmaradottsá-

14.sz. tábla

A társadalmi egyenlőtlenségek megítélése az alkalmazottaknál

	foglalkozás szerint		származás szerint			funkció szerint		Alkalmazottak összesen
	technikai	kereskedelmi	munkás	középréteg	felső réteg	politikai funkciója van	nincs funkciója	
	%-ban							
Differenciálás	14	24	17	18	20	22	18	20
Relativizálás	24	25	25	22	24	15	30	22
Indifferencia	16	17	13	22	16	8	21	18
Kritika	39	25	35	28	26	44	23	33

gának" vagy „reakciósságának" következménye, sokkalta inkább az alkalmazottak fennálló privilégiumainak „ad hoc legitimációjával" függ össze.

Nem állnak rendelkezésünkre összehasonlítható történeti anyagok. Mégis egyetértünk a szociológusok többségének azzal a feltételezésével, hogy az elmúlt időszak strukturális változásai, az alkalmazottak robbanásszerű növekedése inkább közelítette az alkalmazottak társadalomképét a munkásokéhoz. Erre utal az is, hogy általánosságban is mind a munkások, mind az alkalmazottak a közöttük levő különbségek csökkenéséről beszéltek. Ezt a közeledést a nyugatnémet polgári szociológia a munkások elpolgárosodásaként, a nyugatnémet baloldali szociológia az alkalmazottak proletarizálódásaként értékeli. Az eddigiek alapján azonban számunkra egyértelműen úgy tűnik, hogy sem a munkásoknál, sem pedig az alkalmazottaknál nem beszélhetünk sem elpolgárosodásról, sem pedig valamiféle proletár öntudat kialakulásáról.

A tárgyi tudattól az osztálytudatig

Frank Deppe, Alein Touraine rendszeréből kiindulva, a tudat fejlődésének négy stádiumát különbözteti meg. *Tárgyi tudatnak* nevezi azt, amikor a munkások tudata az uralkodó ideológiák hatása alatt áll, az orientáció bázisa a szabad idő, a fogyasztás és a család, a cselekvési minták pedig a magánszférára és az egyéni érdekképviseletre korlátozódnak. A *helyzettudatnál* már belép a tudat meghatározásába a valóságos társadalmi helyzet hatása, a munkahely és az üzemi szféra, és a cselekvésben a szolidaritás momentuma válik jelentősebbé.

A *munkástudat* a tudat fejlődésének újabb, fejlettebb formája, az osztályviszonyok bizonyos fokú felismerését és a szolidaritásnak a konkretizálódását jelenti a szakszervezeti mozgalommal és az egyéb proto-politikai szervezetekkel kapcsolatban. Végül *osztálytudatként* azt a kollektív tudatállapotot értelmezhetjük, amikor az osztályviszonyok és az állam jellegének

tudatos felismerésével a tudat fő vonatkozási pontja a társadalmi-politikai harc, és a szervezettség a politikai szervezetekben fejeződik ki.[78]

Az eddigiek alapján azt tételezhetjük, hogy a nyugatnémet munkásosztály többségének társadalmi tudata ezen a skálán a helyzettudat és a munkástudat között oszlik meg. A tárgyi tudat inkább csak bizonyos alkalmazotti és tanulatlan munkásrétegeket jellemez, és csak egy viszonylag kicsiny kisebbség vonatkozásában beszélhetünk az osztálytudat kialakulásáról. Nyilvánvalóan ez a tipológia csak egy viszonylag általános és elnagyolt megközelítést tesz lehetővé, és a német munkásosztály osztálytudatának kialakulását csak alaposabb történelmi analízissel lehetne részletesebben végigkövetni. Bennünket ezúttal azonban csak a megközelítések érdekelnek, amelyek a jelenlegi nyugatnémet szociológiában szociológiai eszközökkel kísérlik meg a társadalmi tudat elemzését.

Oscar Negt az osztálytudat kialakulását eleve lehetetlennek tartja, hiszen „mielőtt még a munkás abba a helyzetbe kerül, hogy az üzemén belül számára is megjelenő aktuális feszültségeket és konfliktusokat pszichikailag és szellemileg felfoghassa, addigra személyes élettörténetében osztályának létfeltételei, mint az elidegenülés, a társadalmi totalitás konfliktusai és ellentmondásai már individuálisan reprodukálódtak."[79] Vitathatatlan, hogy a tőkés társadalom belső logikája – amennyiben egyetértünk Negt-tel – eleve akadályozza az osztálytudat kialakulását, ugyanakkor azonban a különböző nyugat-európai országok összehasonlításából lényeges különbségek is kitűnnek. Ezért ezen az általános tendencián túl azokra a sajátos társadalmi-történelmi körülményekre is rá kell mutatnunk, amelyek a nyugatnémet munkásosztály társadalomképét aktuálisan meghatározzák.

A munkásmozgalom talán legtekintélyesebb nyugatnémet kutatója, Wolfgang Abendroth három tényező szerepét emeli ki: egyfelől különösen az alkalmazottakra és hivatalnokokra – és a munkásosztályon belüli arány ezek felé tolódik el –, tényleges helyzetük proletarizálódása ellenére, erőteljesen hatnak a korábbi polgári magatartásminták. Másfelől a munkások javuló életszínvonala és növekvő szabad ideje lehetővé teszi a polgári társadalom

manipulációját; és végül harmadszor a jelenlegi szocialista országok fejlődése nem tud kellő vonzóerőt gyakorolni, így a szocializmus mint érték – részint az objektív fejlődésből követően, részint a manipuláción keresztül – devalválódik. [80] Lényegében hasonló következtetésre jutottak a DKP-hoz közel álló Institut für Marxistische Studien und Forschungen kutatói is a témáról rendezett tudományos konferencián. Hat tényezőt sorolnak fel: a fasizmus hatását; a háború utáni antikommunista ideológia továbbélését; azt, hogy a munkásosztályba beáramló kispolgári rétegek magukkal hozták a privátszféra túlértékelését; a munkásosztály fogyasztási lehetőségeinek a konjunktúrából következő kibővülése pedig a kapitalizmus megváltozásának látszatát keltette; a Német Demokratikus Köztársaság rosszabb indulásából adódó, alacsonyabb életszínvonala negatív hatással van a szocializmus értékelésére; és az alkalmazottak speciális körülményeiből, korábbi útjából adódó ellentmondások is korlátozzák az osztálytudat kialakulását. [81]

Mindebből adódik, hogy a jövőre vonatkozóan alacsony elvárásokkal találkozhatunk. Mangoldék vizsgálata minőségi interjúk alapján négy jellemző jövőképet különböztet meg a munkásoknál. Ezek közül a legpozitívabb: lehetséges változás a szocializmus felé, és a legnegatívabb: nem kívánatos semmiféle változás, a jelenlegi társadalom a megfelelő – egyaránt csak egy-egy kisebbséget jellemez. A többség vagy nem tart lehetségesnek – bár jó lenne – semmiféle lényeges változást, vagy pedig ezt csak a fennálló rendszeren belül, az SPD vezetésével tudja elképzelni. [82]

Mindez pedig a szocializmusnak, mint értéknek a devalválódásából ered, tehát lényegében *nem látnak alternatívát* a polgári demokratikus kapitalizmussal szemben. „Általában a szocialista államoknál jónak tartják, hogy az oktatási rendszer igazságosabb, az egészségügy átfogóbb és nem okoz különösebb gondot a munkahely megszerzése. Ugyanakkor „felszámítják", hogy az életszínvonal alacsonyabb, hogy ott sem sikerült a társadalmi különbségeket megszüntetni, és végül, hogy a munkásoknak ott is éppen olyan keményen kell dolgozni, mint itt, azonban nem kapnak olyan sokat." [83] A szerzők ugyanakkor rámutatnak, hogy a munkások ítélete a szocializmusról

meglehetősen ellentmondásos. Egyfelől példamutatónak tartják a szocialista állam társadalmi-szociális teljesítményeit, másfelől hiányolják az egyéni kezdeményezést; egyfelől támogatják a diktatórikus beavatkozást a magántulajdonba, másfelől elítélik a diktaturát. Tegyük mindjárt azt is hozzá, hogy ebben az ellentmondásosságban és a szocialista alternatíva kilátástalannak ítélésében a szocialista fejlődés tényleges problémái mellett döntő szerepet játszik a polgári sajtó manipulációja, és a munkások sokszor csak rendkívül hiányos és tendenciózus, gyakorta azonban kifejezetten téves informáltsága a szocialista országokról.

Az, hogy a szocialista alternatíva nem tűnik vonzónak a munkások széles rétegei számára, nem jelenti, hogy a munkások azonosulnának a fennálló rendszerrel. Sokkal inkább arról van szó, hogy a „perspektívátlanság" *egy kritikus szkepsziszben és status-quóra orientáltságban* csapódik le. „A munkás helyzete – ahogy ők maguk látják – egy deffenzív magatartással párosuló status quóra irányultsággal jellemezhető abban az értelemben, hogy biztosítani akarják azt, amit a korábbiakkal szemben már elértek, mert valószínűtlennek tartják, hogy ennek a társadalmi rendszernek a keretei között a jövőben sokkal többet elérhessenek, és egy másik rendszert belátható és akceptálható alternatívák hiányában nem látnak, s csak ritkán kívánnak."[84]

A nyugatnémet munkásosztály osztálytudatának elmaradottságával kapcsolatban azonban két megszorítást kell tennünk. Egyfelől úgy tűnik, hogy az itt felsorolt tényezők elsősorban az idősebb munkásgenerációk tudatállapotát határozzák meg. Az Institut für Sozialforschung vizsgálata például egyértelműen kimutatja, hogy a tradicionális munkás szubkultúráknál (idősebbek, bányászok stb.) ennek a szubkultúrának a szétesése sokkal erősebben együtt jár valamiféle új, nem a tőke és a munka ellentétén nyugvó társadalomkép kialakulásával. Példaként említik, hogy míg az idősebbeknek (50 év felett) csak a fele, addig a fiatalabbaknak (34 évig) a háromnegyede, s míg a tradicionális munkáskultúrát hordozó bányászoknak 40 %-a, addig az újonnan kiépülő vegyipar dolgozóinak 71 %-a beszélt tőkésekről az in-

terjük során.[85] Hasonló következtetésre jutott Jochannes Heiseler is az IMSF által 1975 novemberében szervezett konferencia fő referátumában, amikor a konkrét vizsgálati eredmények felsorakoztatásával bizonyította, hogy a fiataloknál sokkal inkább beszélhetünk egy új osztálytudat kialakulásáról, mivel számukra nem a tőkés fejlődés egy korábbi szakasza, hanem a kapitalizmus jelenlegi ellentmondásai jelentik a vonatkozási keretet.[86]

Azt látjuk tehát, hogy a tradicionális munkáskultúra szétesése azoknál magyarázza az osztálytudat elmaradottságát, akiknél korábban ez a kultúra nagy szerepet játszott. A fiatalabb generációknál pedig az osztálytudat kialakulása már az újonnan szerveződő munkáskultúrára épül rá. „Az osztálytudat töredékeit nem a tradicionális interpretációs minták maradványaként használják, hanem ezek egyenesen újraélednek az intézményesített érdekorientációval."[87] Ez pedig – nevezetesen az intézményesítettség kérdése – már egy másik megszorításhoz vezet át. A berlini kutatók mutatnak rá – részben Negt már idézett tételéből hallgatólagosan kiindulva –, hogy „az osztálytudat képződése csak mint az összosztály (Gesamtklasse) mozgásában megvalósuló folyamat fogható fel, nem mint az egyesek individuális teljesítménye. A tőke törvényszerűsége folytán létező elszigeteltség megszüntetése egyenesen feltétele, ugyanakkor konstituáló eleme az osztálytudatnak."[88] Nemcsak arról van szó – amire már utaltunk –, hogy óvatosan kell kezelni az egyéni tudatra orientált kikérdezéseket, hanem arról is, hogy az osztálytudat képződési folyamatát is csoportjelenségként kell értelmeznünk. Ezért különösen érdekes az Institut für Sozialforschung vizsgálatának az a kísérlete, amely a konkrét üzemi viszonyoknak a tudatra gyakorolt hatását próbálta feltárni.

Három olyan üzemben folytattak mélyinterjús vizsgálatokat, ahol igen eltérő volt egyrészt az üzemvezetés, másrészt az üzemi munkavállalói szervezetek politikája, és különböző mélységben voltak konfliktusok a vezetés és a dolgozók között. Az interjúk tapasztalata alapján megállapítható, hogy a konkrét üzemi viszonyok igen erőteljesen befolyásolják a munkásoknak a hozzáállását az üzemen belüli viszonyokhoz, az üzemen kívüli differenciá-

lá-egalizálás tendenciáit, a hozzállást a szakszervezetekhez, viszont kevésbé befolyásolják a munkások általános társadalomképét. „A napi érdekekkel kapcsolatos gyakorlati összeütközések anélkül változtatják meg az ezekkel kapcsolatos beállítódásukat, hogy kiszélesítenék az általános társadalmi elképzeléseket, vagy megszüntetnék a tudatban ezekkel összefüggésben jelentkező ellentmondásokat." [89]

A konkrét üzemi viszonyokhoz hasonló hatást mutat a részvétel a sztrájkokban. A göttingeni SOFI intézet közvetlenül az 1969 szeptemberében lezajlott spontán sztrájkok után folytatott le egy vizsgálatot. Azt tapasztalták, hogy ezek a sztrájkok ugyan lényegesen nem változtatták meg a munkások társadalomképét, de érzékenyebbé tették őket a társadalmi problémák iránt. [90] Nem lehet tehát arról beszélni, hogy a konkrét üzemi tapasztalatok, vagy pedig a részvétel a nyílt konfliktusokban „forradalmasítja" a munkástudatot. Az elsődleges hatások az össztársadalmi feltételekből vezethetők le. Két – egyáltalán nem lényegtelen – hatásmechanizmust azonban, ebben a vonatkozásban is, világosan kell látnunk.

Tapasztalhatjuk egyfelől a konkrét munkahelyi tapasztalatok beépülését az élettapasztalatok rendszerébe, s azt, hogy ezek szélesebb összefüggésrendszeren keresztül felerősítik vagy tompítják a munkásosztály harci készségét. [91] Másfelől a részvétel a nyílt konfliktusokban – elsősorban e konfliktusok kimenetelétől, tehát a munkaharc sikerétől függően [92] –, ha nem is vált ki döntő fordulatot, mégis szélesíti a munkások látókörét, érzékenyebbé teszi őket a társadalmi feszültségek iránt és felvillantja az osztályharc szabb érdekképviselet és érdekérvényesítés lehetőségét. Ezért tűnik hamisnak egy olyan circulus vitiosus tételezése, hogy a nyugatnémet munkásosztály osztálytudatának korlátozottságából következik az osztályharcos magatartás hiánya, a meglevő korlátozott konkrét munkaharcok pedig nem képesek egy osztálytudat kifejlődését elősegíteni. Hamisnak tűnik azonban egy olyan feltételezés is, hogy a konfliktusok, a válságok kierőszakolása vezethet csak el a munkásosztály tudatosulásához.

Mindez azonban már túlmutat a társadalomkép vizsgálatán, és az érdekképviseleti lehetőségek konkrét intézményesítettségének problémáját veti fel.

3. A szakszervezeti érdekképviselet kérdései

A munkások érdekképviselete a német szakszervezeti mozgalomban gazdag hagyományokra tekint vissza. Az első szakszervezetet, az Általános Német Munkásegyletet (Allgemeine Deutsche Arbeiterverbrüderung) 1848 augusztusában alapították. Vezetője Marx és Engels tanítványa, a Kommunisták Szövetségének tagja, a nyomdász Stephan Born volt.[1] Nem feladatunk ezúttal a német szakszervezeti mozgalom történetének ismertetése, és nem térhetünk ki a különböző szakszervezeti mozgalmak – szocialista, liberális, keresztény – egymás közötti küzdelmének vizsgálatára sem. Csupán arra kell utalnunk, hogy 1945-ben Németország kapitulációja után ez a három különböző szakszervezeti mozgalom szerveződött újjá az egységes Német Szakszervezet keretei között. Ez az egységes szakszervezet célkitűzéseiben antikapitalista, világnézetileg független és toleráns volt, és nem kívánta restaurálni a szakszervezeti mozgalom pártpolitikai megosztottságát. Tevékenységi területe a három nyugati megszállás zónára terjedt ki, és szinte első perctől kezdve teljesen elhatárolódott a szovjet megszállási övezetben 1945-ben megalapított Szabad Német Szakszervezetek Szövetségétől (FDGB).

1945 és 1949 között lényegében a szakszervezeti mozgalom két szervezési elve állott – világméretekben, és így itt is – a viták középpontjában. Az „általános szakszervezet" koncepciója szerint a szakszervezetek szervezési elvében a regionális és a munkások-alkalmazottak-hivatalnokok közötti szervezeti különbségeknek kell a mozgalom szervezeti rétegződését meghatározni. Az „ipari szakszervezet" koncepciójában az alapvető szervezeti keretet az egyes iparágak önálló – munkásokat, alkalmazottakat, hivatalnokokat egyaránt egyesítő – szervezetei adják.

Az érdekképviselet kettős rendszere

Az 1949 októberében Münchenben megalapított Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) végül is az utóbbi elv szerint épült fel, és 16 iparági szakszervezetet egyesített.

Jelenleg a Német Szakszervezeti Szövetségnek 7,5 millió tagja van, ez a bértől függő dolgozók mintegy egyharmadát jelenti. A szakszervezet azonban nemcsak tagjai érdekképviseletét vállalja, hanem minden munkás és alkalmazott érdekét képviselni kívánja. A 7,5 milliós taglétszámon belül 73 % a munkások, 18 % az alkalmazottak és 9 % a hivatalnokok aránya. Mivel a foglalkoztatottakon belül e három csoport megoszlása 53,3 - 37,6 - 9,1 %, ezért azt láthatjuk, hogy a munkások az átlagosnál nagyobb, az alkalmazottak az átlagosnál kisebb arányban szakszervezeti tagok. Még jelentősebb az eltolódás a nemek között. A szakszervezeti tagok 83 %-a férfi.

A Német Szakszervezeti Szövetségbe tömörült 16 iparági szakszervezet közül a legnagyobb a Fémipari Szakszervezet (IG-Metall). Az összes szakszervezeti tag 35 %-a ebben az iparágban dolgozik. Jelentős még a Közalkalmazottak, Szállítási, Forgalmi Dolgozók Szakszervezete (ÖTV – 14,2 %), a Vegyipari-Papíripari-Kerámiaipari Szakszervezet (IG Chemie – 8,9 %), az Építőipari Szakszervezet (IG Bau – 7,0 %), a Vasutasszakszervezet (CED 6,1 %), a Postásszakszervezet (DPG – 5,7 %), a Bányászati és Energiaipari Szakszervezet (IG Bergbau – 5,0 %) és a Textilipari Szakszervezet (GT – 3,9 %). Míg ez a nyolc szakszervezet a szakszervezeti tagok 90 %-át tömöríti, addig a másik 8 szakszervezet összesen a maradék 10 %-ot.[2]

A szakszervezetek érdekképviseleti munkájának centrumában a kollektív szerződés rendszere áll „Az 1949. április 9-i kollektív szerződés törvénnyel – ezt 1952-ben módosították – egy egységes alap teremtődött a kollektív szerződések megkötésére, amelyeket szabadon alkusznak ki a szakszervezetek és a munkaadók, illetve szövetségeseik... A kollektív szerződések politikájának hordozói a szakszervezetek és a munkaadók, illetve a munkaadók szövetségesei. Ezek meghatározott iparágak számára szerződésekben állapodnak meg a munkaviszonyról, éppúgy, mint az üzemi és az üzemi szervezeti szabályzattal összefüggő kérdésekről."[3]

Lényegében tehát arról van szó, hogy meghatározott időközönként összeülnek a szakszervezetek és a munkaadói szövetségek képviselői, és kollektív szerződésben szabályozzák az üzemi viszonyokat. Ezek a szerződések

iparági szinten jönnek létre, és általában a szövetségi tartományokra érvényesen kötik meg őket.[4] A kollektív szerződések tartalmazzák az adott iparágra és az adott szövetségi tartományra vonatkozóan a különböző foglalkozási csoportok – teljesítménycsoportok – minimális bérét, a munkaidő-maximumot, szabályozzák a kötelező munkavédelmet, az általános munkakörülményeket, a bérezési módszereket, az időszakonkénti béremelések kötelező minimumát stb. Ezek a kollektív szerződések nyilvánvalóan a szakszervezetek és a munkaadók közötti kompromisszum eredményeként születnek meg.[5]

A szakszervezetek rendelkeznek tehát alapvetően a munkavállalók érdekképviseletének jogi biztosítékaival, és törvényes eszközeivel. Ugyanakkor azonban formálisan nem rendelkeznek az üzemen belüli érdekképviselet jogával, és a kollektív szerződések üzemen belüli érvényesítésének és konkretizálásának lehetőségével. Az üzemen belüli érdekképviselet törvényes szervei ugyanis a szakszervezetektől formálisan független üzemi tanácsok, amelyeket az adott munkavállalók általában hároméves időtartamra választanak meg. Az üzemi tanács tagjait teljesen vagy részben mentesíteni kell a munkavégzés alól, az üzemi tanács,a törvény megszabta keretek között,[6] az üzem munkavállalóinak érdekeit képviseli, felelősséggel nem a szakszervezetnek, hanem az adott üzemek munkavállalóinak tartozik. Lényegében tehát *a szakszervezetek üzemi szerve (a bizalmiak testülete) semmiféle joggal nem rendelkezik, az üzemi érdekképviselet az üzemi tanács feladata.*

Az érdekképviseletnek ezt a kettős rendszerét 1952-ben szavazta meg a Bundestag a két munkáspárt, az SDP és a KPD ellenszavazatai mellett, kialakulása azonban messzebbre, az 1918-as forradalom időszakáig nyúlik vissza.[7]

Az 1932-es Vörös Szakszervezeti Könyv szellemes és találó megfogalmazása szerinti „az üzemi tanácsmozgalom az 1918-as forradalom gyermeke, amde az ellenforradalom által mindinkább nyomorékká vert gyermek".[8]

Az 1918-as forradalom idején ugyanis Németországban két hatalmi centrum jött létre. Ennek egyik pólusa az Ebert-Scheidemann vezette szociáldemokrata kormány, másik pólusa pedig a tanácsok tömegmozgalma volt. A tanácsmozgalom politikai hatalmi szervezete a „Munkások, Katonák és Parasztok Tanácsa" volt, és az üzemi tanácsok ennek üzemi szintű szerveiként működtek. A szakszervezetek általánosságban – jóllehet egyes szakszervezetekben viszonylag erős oppozíció támogatta a tanácsmozgalmakat – a tanácsmozgalom ellen foglaltak állást és igyekeztek az üzemi tanácsok szerepét minél jobban korlátozni. Ennek kifejeződése és betetőzése volt az 1920 februárjában a szociáldemokrata kormány és a szakszervezeti vezetés szövetségében elfogadott „Weimari üzemi tanács-törvény", amelynek eredményeként „a tanácsi elvből nem maradt több, mint egy üzemi tanácstörvény, amely az üzemi tanácsokat arra kötelezte, hogy az üzemi teljesítmények gazdaságosságáról gondoskodjanak, és az üzemet a megrázkódtatásoktól megóvják (66. paragrafus)"[9]. Jóllehet a törvény ellen a munkások ezrei tüntettek, a tüntetés „eredménye" azonban csak 42 halott volt, és a későbbiekben ez az év csak az ellenforradalom előretörését hozta a hírhedt Kapp-puccsal és a választásokban a szociáldemokraták vereségével.

Az 1952-ben elfogadott új üzemi tanács-törvény lényegében ezekre az előzményekre nyúlik vissza, jóllehet a háború után az üzemekben ténylegesen az üzemi választmányok a szakszervezetek alsó szintű szerveként működtek, és így a törvény valójában az üzemi tanácsokban a szakszervezetek szerepének lényeges korlátozását jelentette. 1971-ben az SDP és FDP koalíciójában megvalósított módosítás a szó szoros értelmében csak módosította, de nem változtatta meg a helyzetet. Az üzemi tanácsok ugyanis egyfelől megállapodásokat köthetnek a vállalkozóval minden olyan kérdésben, amelyeket a szakszervezetek és a vállalkozók között megkötött kollektív szerződések nem szabályoznak, másfelől bizonyos beleszólási jogokkal rendelkeznek az üzemen belüli szociálpolitika és a munkakörülmények kérdéseiben.

„A szakszervezetek mellett – amelyek a bértől függő dolgozók gazdasági érdekeit üzemen túli iparági szinten, mint ipari szakszervezetek szervezik és képviselik – az üzemi szerződések törvényével az üzemi érdekképviseletnek egy másik, önálló és a szakszervezettől független szerve valósult meg."[10] Mindez általános szinten azt eredményezte, hogy „ezen a módon megerősödött a gazdasági konfliktusok politikai dimenzióinak korlátok közé szorítása",[11] vagy Ralf Dahrendorf kifejezését használva az érdekképviseletnek ez a kettős rendszere lényegében „ az ipari konfliktusok intézményes izolálását jelenti".[12] Mielőtt az érdekképviselet e kettős rendszerének kölcsönös összefüggését részletesebben megvizsgáljuk, utalnunk kell még az üzemen belüli érdekképviselet másik intézményére, a felügyelő bizottságra. A felügyelő bizottságok tradicionális szerepe a részvényesek érdekeinek megfelelő ellenőrzés a gazdasági vezetés, a „management" fölött. A háború utáni nyugatnémet politikai élet talán egyik legtöbbet vitatott kérdése az, hogy ezekben a felügyelő bizottságokban ne csak a részvényesek foglaljanak helyet, hanem az adott vállalkozás személyzete is részvételi jogot kapjon. Ez a követelés elsősorban a szakszervezetek és az SPD részéről kapott hangot, és nyilvánvaló, hogy a követelésben a dolgozók érdekérvényesítési igénye mellett az alkalmazkodás a tőke új értékesítési feltételeihez és az SPD által meghirdetett „demokratikus szocializmus" ideológiája is szerepet játszik. Ezt egész nyíltan megfogalmazta Heinz Oscar Vetter, a Német Szakszervezeti Szövetség elnöke, amikor arról beszélt, hogy a részvétel kérdése a "rendszer szempontjából neutrális kérdés".[13] Még ennél is nyiltabban fogalmazott Vetter elődje, Ludwig Rosenberg: „A részvétel egy eszköz, hogy a munkásság a demokratikus társadalomba integrálódjék."[14]

Alapvetően igaz, hogy a *részvétel a felügyelő bizottságokban* – a következőkben ismertetett formájában – bevallottan a munkásságnak fennálló rendszerhez integrálódását, a munka és a tőke közötti partneri kapcsolatok alakulását, és így az adott rendszer biztosítékát jelenti. Mégsem zárhatjuk ki teljes egészében a munkások érdekképviseleti lehetőségei közül, mert egy olyan formális potenciált jelent, amely egyfelől jelenleg is biztosít bi-

nyos beleszólási lehetőségeket – ha mégoly korlátozottakat is – a dolgozók számára, másfelől pedig az osztályharc folyamatában a munkásosztály direkt érdekképviseleti eszközévé válhat.[15]

A felügyelő bizottságokban való részvétel kérdésében az első döntő lépést az 1951 május 21-én elfogadott törvény jelentette, amelynek értelmében a bánya- és kohóiparban a felügyelő bizottsági helyek felét a vállalat dolgozóinak és a szakszervezetnek a képviselői foglalják el. Szavazategyenlőség esetén elvileg egy neutrális személy, gyakorlatilag a tőke képviselője dönt. Ennél korlátozottabb a többi iparágban a dolgozók képviseleti lehetősége a felügyelő bizottságokban, ott csak a helyek egyharmadát kapták meg (1952-ben a magángazdaságra vonatkozóan, 1955-ben a közszolgálatra is kiterjesztve) a vállalat személyzetének képviselői.[16] Jelenleg beterjesztés előtt áll az SPD-FDP koalíció részvételi törvényjavaslata, amely a munkavállalók kereken 50 %-os képviseletét irányozza elő. Mivel ennek a javaslatnak – amely lényegében igen hasonló a bánya- és kohóiparban jelenleg meglevő rendszerhez – az elfogadása a közeljövőben várható, célszerű ezt részletesebben ismertetnünk.

A törvényjavaslat szerint minden 2000 főnél többet foglalkoztató, részvénytársaság formájában működő vállalkozásnál a felügyelő bizottsági helyek felébe a részvényesek közgyűlése delegálja képviselőit, a másik ötven százalékot pedig a vállalat munkavállalói választják meg. Ez konkrétan azt jelenti, hogy egy 2000–10 000 főt foglalkoztató vállalkozásnál a 12 főből álló felügyelő bizottságba 6 főt a részvényesek delegálnak, 6 főt pedig a munkavállalók. A munkavállalók képviselői közül 2 fő az illetékes iparági szakszervezet képviselője, 4 fő pedig a személyzet közvetlen képviselője. Ebből a 4 főből minimálisan egy munkásnak, egy alkalmazottnak és egy vezető alkalmazottnak (értsd menedzsernek) kell lennie. Szavazati egyenlőség esetén a részvényesek képviselői rendelkeznek egy plusz szavazattal. A felügyelő bizottság évente 2–4 alkalommal ülésezik, kinevezi a vállalkozás elnökségét (ez jelenti a gyakorlatban a vállalat tényleges vezetését), visszahívhatja az elnökséget és jóváhagyja, vagy elutasítja az elnökség lényeges

döntéseit. A felügyelő bizottság az elnökség konkrét munkájába nem avatkozhat bele, alternatív javaslatokat sem tehet, csak ellenőrző-jóváhagyó joga van.

Nyilvánvaló tehát, hogy a munkavállalók részvétele erősen korlátozott, a vállalkozók érdekeit erős biztosítékok védik. Egyfelől a felügyelő bizottság a tényleges irányító munkába nem avatkozik bele, másfelől szavazategyenlőség esetén mindig a tőkéé az utolsó szó, harmadrészt szavazategyenlőség sem igen fordulhat elő, mert a munkavállalók egyik képviselőjének a vezetők, az igazgatók közül kell kikerülnie, aki valószínűleg nem fog saját döntése ellen szavazni. A tőke plusz egy szavazata tehát inkább csak azt jelenti, hogy amennyiben véletlenül szövetség jönne létre a munkavállalók és igazgatók között – ami egyébként egyáltalán nem valószínű –, a részvényesek képviseletének akkor is legyen lehetősége saját érdekeit keresztülvinni és érvényesíteni.

További problémát jelent, hogy a felügyelő bizottságban újratermelődik a munkavállalók érdekképviseletének megosztottsága, kettős rendszere. Hiszen a munkavállalók képviselői egyfelől a szakszervezetek képviselőiből, másfelől a személyzet által közvetlenül választott képviselőkből, kerülnek ki, és így a munkavállalók képviselete mögött nincs egységes szervezeti erő.[17]

Mindezek alapján most már felvázolhatjuk az érdekképviselet kettős rendszerének formális strukturáját:

AZ ÉRDEKKÉPVISELET KETTŐS RENDSZERÉNEK SÉMÁJA

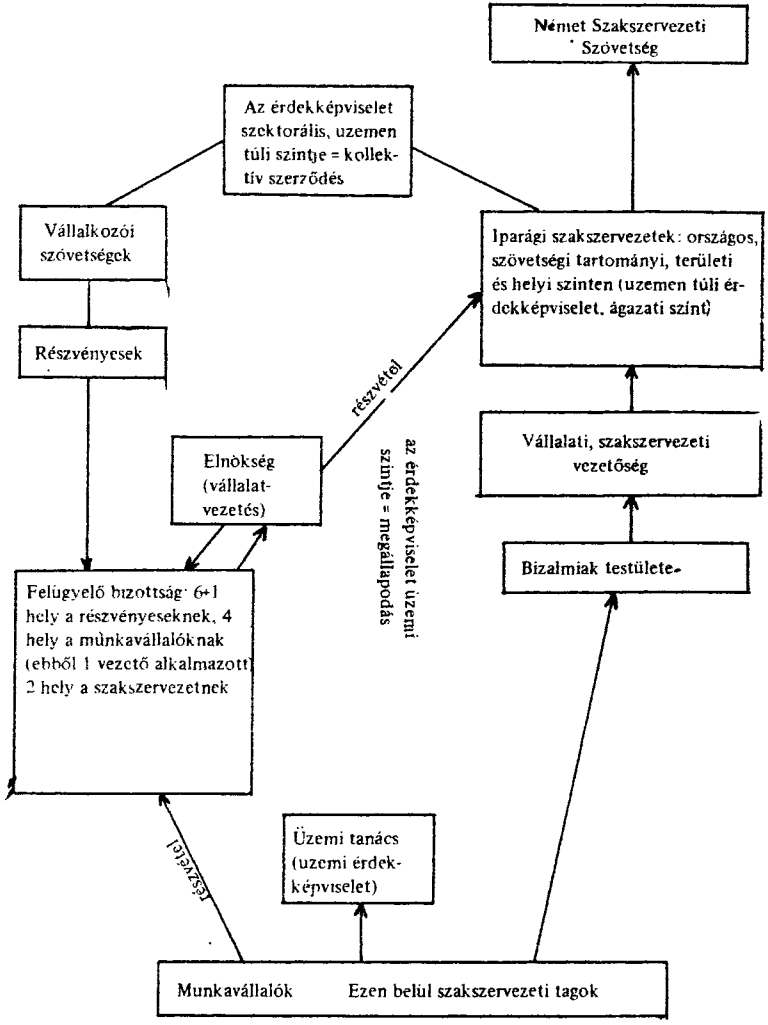

Az érdekképviselet formálisan kettős rendszere ugyanakkor nem jelenti a szakszervezetek és az üzemi tanácsok teljes szétválását és függetlenségét egymástól. Egyfelől azért nem, mert a szakszervezeteknek igen erősek a pozíciói az üzemi tanácsokban. Az üzemi tanácsok választási rendszerében ugyanis – hasonlóan a parlamenti választásokhoz – listás választási rendszer érvényesül, és a vezető lista szinte kivétel nélkül mindig a szakszervezetek listája, amelyet a szakszervezeti bizalmiak testülete állít össze. Ezzel a hivatalos szakszervezeti listával szemben külön listán indulnak a kisebb – politikailag jobboldali vagy specifikus foglalkozási csoportokat szervező, létszámát és hatáskörét tekintve igen korlátozott, sporadikus[18] – szakszervezetek és a szakszervezetileg nem delegált jelöltek, illetve ezek csoportosulásai. Ezek az utóbbiak általában három csoportra oszthatók. Egy részük olyan jelölt, aki politikailag általában passzív és csak speciális helyi kérdésekben aktivizálódott, másik részük a jobboldali, nem szakszervezeti tagokból kerül ki, míg harmadik részüket a különböző baloldali csoportosulások adják, amelyekben különböző irányzatok találhatók a maoista csoportoktól, a szakszervezetek politikájával elégedetlen baloldali oppozícióig. Ezek a szakszervezeti ellenzéki csoportok azután üzemenként eltérő koalíciókat képeznek. (A DKP jelöltjei általában a hivatalos szakszervezeti listákon indulnak, és azt igyekeznek elérni, hogy a szakszervezeteken belül növeljék befolyásukat.) A legutóbbi, 1975. évi üzemi tanácsválasztásokon a szakszervezetek listáján indulók szervezték meg az üzemi tanácsokban a pozíciók kereken 80 %-át. A választás eredményeként az üzemi tanácsok tagjai a jelentősebb gazdasági ágazatokban a következő megoszlást mutatják:[19]

15.sz. táblázat

Az üzemi tanácsok választásának eredménye szakszervezetenként

	Fém-ipar	Közszol-gálat	Vegy-ipar	Építő-ipar	Bányá-szat	Textil-ipar	Bőr-ipar	Faipar	Keres-kede-lem	Élelmi-szer, vendég-látás	NSZK-ban összesen
DGB	83,9	77,3	86,7	71,2	94,2	81,0	79,4	79,0	55,0	85,3	80,0
DAG[X] jelöltek	2,2	3,9	1,9	1,0	1,8	1,7	1,3	1,2	13,9	2,5	3,0
Egyéb szervezetak jelöltjei	0,5	1,4	0,1	0,0	2,5	–	0,2	0,1	1,5	–	0,5
Nem szakszervezeti jelöltek	13,3	17,4	29,6	27,8	1,5	17,3	19,1	19,7	29,6	12,2	16,5

[X] DAG = Német Alkalmazotti Szakszervezet

Mivel üzemi tanácsokat minden legalább 5 főt foglalkoztató üzemben és vállalkozásnál választanak, és a választásokon igen magas (80 %) volt a részvételi arány, ezek az adatok egyúttal a szakszervezet tömegbefolyásáról is tájékoztatást nyújtanak. Mutatják azonban azt is, hogy az egyes üzemi tanácsokban a formális különválasztás ellenére döntő a szakszervezetek befolyása. Tegyük ehhez még azt is hozzá, hogy mindez személyi összefonódással is jár. Lothar Beckernek, az egyik nagy frankfurti vállalat dolgozójának funkciótorlódása tipikusnak mondható. Ő egyúttal a vállalat üzemi tanácsának 23 év óta elnöke, a felügyelő bizottság tagja, mint a dolgozók képviselője, az IG Metall frankfurti bizottságának tagja, a kollektív szerződéseket megkötő szakszervezeti bizottság tagja, az AOK elnökségi tagja, munkaügyi biró.[20] Ez a funkciótorlódás tipikus követelménye az *érdekképviselet formálisan kettős, tartalmilag azonban összefonódó szervezetének.*

Az üzemi tanácsok és a szakszervezeti apparátus – Eberhard Schmidt kifejezését használva –[21] érdekkoalíciójának azonban más megjelenési formája is van. Nemcsak a szakszervezetnek erős a befolyása az üzemi tanácsokban, hanem ez fordítva is áll: az üzemi tanácsok tagjai jelentős befolyással rendelkeznek az egész szakszervezeti mozgalomban. Egyfelől azért, mert mint részben vagy teljesen függetlenített érdekképviselőknek nekik van lehetőségük a szakszervezeti megmozdulások szervezésére, a szakszervezeti tagság befolyásolására. Másfelől pedig, mivel – mint erről később még szó lesz – a tényleges bérek magasabbak a szakszervezetek által a kollektív szerződésekben kialkudott béreknél, az üzemi tanácsok fontos hatalmi pozíciók birtokosainak tűnnek mind a munkavállalók, mind a szakszervezeti apparátus szemében.

Mindebből következik, hogy a formájában kettős érdekképviseleti rendszer mindkét eleme erős befolyással van a másikra és kölcsönösen meghatározza egymást. Hogy ez a formálisan kettős, tartalmilag egymást átható érdekképviseleti rendszer mennyiben képes a dolgozók, a munkavállalók, a munkásosztály tényleges érdekképviseletére, és mennyiben szolgálja az adott társadalmi rendszer konzerválását, ennek megválaszolásához a szakszervezeti politika néhány tartalmi sajátosságait kell áttekintenünk.

A nyugatnémet szakszervezetek politikai vonalvezetésének és stratégiájának lényegét a különböző tudományos vizsgálatok, különböző – de sok tekintetben egybecsengő – fogalmakkal igyekeznek jellemezni. Többnyire „integratikus"[22] „pragmatikus"[23], „kooperatív"[24] szakszervezeti politikáról olvashatunk a szakszervezetekkel foglalkozó tudományos irodalomban. Tegyük mindjárt hozzá, hogy bár ezeknek a fogalmaknak a baloldali elemzésekben többnyire kritikus éle van, maguk a szakszervezetek sem tiltakoznak politikájuk ilyen jellemzésével szemben, maguk is használják az effajta megjelöléseket önértelmezésükre. Ugyanakkor azonban azt is látnunk kell, hogy az ilyen általános minősítéseken túl mind aktuálisan, mind történetileg különbségeket fedezhetünk fel a szakszervezeti politika vonalvezetésén belül is.

Josef Schleifstein lényegében két irányzatot különböztet meg a nyugatnémet szakszervezeti politikán belül. Egyfelől a tradicionális reformista irányzatot, amelynek politikája „természetesen semmiféleképpen sem osztályharcos vagy szocialista. Azonban sok ingadozásuk ellenére különösen a közvetlen szociális, szakszervezeti feladatok területén és a gazdasági harcban a munkásosztály meghatározott pillanatnyi érdekeit képviselték és nem adták fel a szakszervezetet mint független harci szervezetet."[25] Másrelől a „társadalompartneri" irányzat lefékezi a munkások és alkalmazottak harci tevékenységét, és a szakszervezeteket elsősorban rendszerstabilizáló tényezőként használja. Bár e két irányzat harcában az utóbbi időben a „társadalmipartneri" irányzat tör előre, azonban a tradicionális-reformista mozgalom is igen erős, különösen a legnagyobb ipari szakszervezetben, az IG Metallban.

A szakszervezeti politikának ez az eltolódása történetileg igen jól nyomon követhető maguknak a szakszervezeti programoknak a szövegében. Míg a DGB megalakulásakor az 1949-ben elfogadott program a szocializmushoz vezető harmadik út nevében kifejezetten antikapitalista reformcélokat tű-

zött ki, addig részint a hidegháború kiéleződésének, részint a CDU 1953-as nagy választási győzelmének, részint a gazdasági prosperitásnak, az úgynevezett „gazdasági csodának" a következtében az 1955-ös akcióprogram már lényegében csak közvetlen gazdasági feladatokat jelölt meg.[26]

Az alapprogram célkitűzéseiben olyan gazdaságpolitikáról olvashatunk, amely a népgazdasági termelőerőket – egy népgazdasági tervezésen keresztül – a népgazdasági szükségletek szolgálatába kívánja állítani. Követeli a részvételt a szervezett munkavállalók minden lényeges döntésében, az alapiparágak közösségi tulajdonba vételét, az igazságos részesedést a jövedelemből.[27] Az 1955-ös akcióprogramban a rövidebb munkaidő, a magasabb bérek, a nagyobb társadalmi biztonság, a több beleszólás, a javított munkavédelem szerepeltek fő követelésként.[28] A változást Otto Brenner, az IG Metall elnöke az 1956-os szakszervezeti kongresszuson az objektív feltételek megváltozásával magyarázta, és arra hivatkozott, hogy az adott körülmények között az alapprogram nem realizálható. Ez az indoklás tehát nem veti el a korábbi antikapitalista célkitűzéseket, csak az adott körülmények között megvalósíthatatlannak tartja őket. Az 1963-as, Düsseldorfban elfogadott új alapprogram – követve az SPD 1959-es Bad-Godesberg-i programját – már végérvényesen lemond az antikapitalista célkitűzésekről.

A gazdaságpolitika alapvető célkitűzéseit a teljes foglalkoztatottságban, az állandó gazdasági növekedésben, a jogos jövedelem- és vagyonelosztásban, a pénz értékének stabilizálásában, a gazdasági hatalommal való visszaélés megakadályozásában és a nemzetközi gazdasági együttműködésben jelöli meg. Jogosan mondhatjuk, hogy „az 1963-ban Düsseldorfban elfogadott alapprogram keresztapja többé már nem Marx, hanem Keynes".[29]
A rendszerkritikai önértelmezésről a rendszerkonform önértelmezésre való áttérés lényeges pontjait szemléletesen foglalja össze Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch következő táblázata:[30]

16.sz. táblázat

A szakszervezeti önértelmezés alternatívái

Az önértelmezés dimenziói	rendszerkritikai önértelmezés	rendszerkonform önértelmezés
érdekszerkezet	érdekek antagonizmusa	érdekek pluralizmusa
államfelfogás	a szociális jogállam mint feladat, cél: minden társadalmi terület demokratizálása	a szociális jogállam mint valóság, cél: ennek biztosítása és kiépítése
a szakszervezetek szerepe	társadalmi reformmozgalom	a rendszer egyik faktora
általános stratégia	érdekképviselet mint harci feladat	érdekképviselet a közös megoldásokon keresztül
különös stratégia	aktív bérpolitika az újraelosztás érdekében	a termelékenység növekedésére orientált bérpolitika vagyonképzéssel

A szakszervezetek alapkoncepciója, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban lényegében megvalósult az úgynevezett „szociális jogállam", amelynek keretén belül lehetőség nyílik a különböző csoportok érdekeinek érvényesítésére. Ebből következően a szakszervezeteknek eme „jogállam" egyik intézményeként kell funkcionálniuk, mégpedig a munkavállalók közvetlen érdekeinek érvényesítéséért. Pontosabban fogalmazva nincs értelme ezeken az érdekeken túli általános érdekeket keresni, mivel a munkavállalók „élő

társadalmi érdekei a munkahellyel kapcsolatosak".[31] Mivel az állam – e felfogás szerint – osztályszempontból neutrális, ezért a munkavállalók érdekeit nem az állammal, hanem a vállalkozókkal szemben kell érvényesíteni. Ebből következik, hogy a szakszervezeti politikának „üzemközelínek" kell lennie, és ebből következik az 1965-ben majd 1972-ben elfogadott szakszervezeti akcióprogram követelése: rövidebb munkaidő és hosszabb szabadság, magasabb bérek és fizetések, igazságos vagyonelosztás, az adópolitika megjavítása, biztos munkahelyek, veszélytelen munka, nagyobb szociális biztonság, jobb nyugdíj-biztosítás, a munkajog továbbfejlesztése, több részvétel, azonos képzési esélyek és jobb foglalkozási képzés, jobb társadalmi lakbér- és földjog, környezetvédelem.[32]

A baloldali tudományos elemzések ugyanakkor teljesen egyértelműen kimutatják, hogy nem az állam osztályjellegének megváltozása, nem egy „neutrális jogállam" megvalósítása eredményezte a szakszervezeti politika alapirányának ilyen megváltozását.

Az Institut für Sozialforschung kutatóinak már többször idézett elemzése szerint a későkapitalizmusban[33] a szakszervezeti politika lényege a tagság érdekei és a tőkeértékesítés követelményei közötti közvetítés. Ennek a politikának a kialakulásában pedig három fejlődési tendencia játszott döntő szerepet: „1. a szakszervezeti organizáció koncentrációja és centralizációja, 2. a tőke és a munka közötti osztályantagonizmus intézményesítése, 3. a későkapitalista állam gazdasági szabályozó tevékenysége."[34]

A szakszervezetek organizációjának centralizációjában és koncentrációjában lényeges szerepe volt a tőke koncentrációjának, emellett azonban más tényezők is befolyást gyakoroltak. Már az első világháború idején a szakszervezetek transzmissziós szerepet is játszottak, és ez megismétlődött teljesen ellentétes politikai tartalommal – a második világháborúban részt vevő fasiszta és antifasiszta államok esetében is. A második világháború után az egységes szakszervezetek megszerveződése újabb eleme volt a szakszervezeti koncentrációnak, és a centralizálást segítette elő az a törekvés is, hogy a megalakuló munkaadói szövetségeknek ellenpólusát jelentsék a

szakszervezetek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a koncentráció és centralizáció a szocialista szakszervezeti mozgalomnak is alapkövetelménye, ugyanakkor megteremteni annak a lehetőségét is, hogy a szakszervezetek a követeléseiknek ne csak az osztályharc törvényszerűsége szerinti keresztülvitelét képviseljék, hanem a rendszer funkcionálását is szolgálják.[35]

Az osztályantagonizmusok intézményesítése részben a szakszervezeti követelések állami akceptálásán, részben a tőkésállam saját kezdeményezései alapján a Német Szövetségi Köztársaságban az előzőekben leírt formában valósult meg. Az érdekképviselet kereteinek jogi szabályozása egyfelől kedvező lehetőségeket biztosított a szakszervezetek közvetlen érdekképviseletének, másrészt azonban behatárolta, a rendszer keretei közé szorította ezt az érdekképviseletet. Végül az államnak a beavatkozása a gazdasági szférába hasonlóképpen az érdekképviselet lehetőségeit tágította, egyúttal azonban be is határolta,[36] és az állami neutralitás látszatát keltette. Ezek a körülmények voltak tehát a szakszervezeti politika meghatározó feltételei. Annak magyarázásához azonban, hogy ilyen körülmények között a szakszervezeti politika miért az együttműködés, a rendszerkonformitás felé orientálódott, a nyugatnémet fejlődés két tényezőjét kell figyelembe venni: 1. a gazdasági rendszer állapotát, válságmentességét és növekedési rátáját, amelyek a legutóbbi időkig a rendszer koncessziós játékterét meghatározták éppúgy, mint 2. a tagság újratermelési színvonalát és szubjektív elvárási horizontját."[37] Egyszerűbben fogalmazva: a szerzők koncepciója szerint a döntő tényező az volt, hogy a második világháború után a német gazdaság jelentős növekedési rátát tudott felmutatni, a tagság elvárásai pedig mindig alatta maradtak a kielégítési lehetőségeknek.

Mindezeknek a körülményeknek az együttese tette lehetővé, hogy az állam mindazokon a területeken beavatkozzék a társadalom életébe, ahol ez a rendszer szempontjából – és a rendszer elemeiként felfogott szakszervezetek vonatkozásában is – szükséges, a szakszervezetek viszont az életszínvonal javításával, a közvetlen gazdasági követelésekkel törődve[38] elutasítsanak mindenféle ideológiát, a szakszervezeti politikát „demitizálják", és a „tudományosan megalapozott tiszta pragmatizmusra" építsék.[39] Ennek a

„tisztán pragmatikus" mechanizmusnak a működése a bérkérdésben követhető talán a legvilágosabban, ahol egyértelműen kimutatható, hogy a szakszervezeti bérkövetelések mindig deficitben voltak a gazdasági fejlődés teremtette lehetőségekhez képest, és ennek eredményeként a szakszervezeti bérmozgalom minden tekintetben a rendszer keretei között tudott maradni.

A második világháború óta eltelt időszakban a Német Szövetségi Köztársaságban a bérek viszonylag jelentős mértékben növekedtek. 1950 és 1972 között a nominális bruttó bérek 473 százalékkal (évi átlagban 8,3 %-kal), a nominális nettó bérek 397 százalékkal (évi átlagban 7,7 %-kal) és a reális nettó bérek 185 százalékkal (évi átlagban 4,9 %-kal) emelkedtek.[40] Ebben a növekedésben ugyan szerepet játszott a szakszervezeti érdekképviselet, azonban a döntő tényező a gazdasági növekedés volt. Világosan megmutatkozik ez, ha egyfelől a bérnövekedés ütemét vizsgáljuk, másfelől pedig a szakszervezetek által a kollektív szerződésben „kialkudott" béreket és a tényleges béreket hasonlítjuk össze.

A bérek növekedése ugyanis egyenes arányban követte a gazdasági növekedés ciklikusságát. Míg az egy főre jutó társadalmi termék 1950 és 1972 között 5 %-kal emelkedett évi átlagban, addig – mint láttuk – a bérek évi átlagos növekedése 4,9 % volt. Ezen belül azonban például míg az 1951 és 1953 közötti 6,8 %-os egy foglalkoztatottra jutó terméknövekedést 6,5 %-os nettó béremelkedés követte, addig az 1964 és 1967 közötti átlagos 4,3 %-os termelésnövekedéssel csak 4 %-os bérnövekedés járt együtt.[41] „A bérből élők ezzel nem megfelelően részesedtek az általános növekedésből, jóllehet életszínvonaluk javítására a termelékenység fejlődésének nagyságrendjében törekedtek."[42]

A szakszervezeti bérpolitika fejlődésében lényegében az alkalmazkodás fejeződik ki ehhez a helyzethez. Míg 1950-ben Victor Agratz, a Szakszervezetek Gazdaságtudományi Intézetének akkori igazgatója, az „expanzív bérpolitika" formulájában[43] azt az általános szakszervezeti követelést fogalmazta meg, hogy a szakszervezeteknek egy agresszív bérpolitikán keresztül kell a bérből élők anyagi helyzetének javítására törekednie, s a szakszer-

vezeti reformpolitika segítségével meg kell változtatni a fennálló arányokat, addig a hatvanas évek elején már a hivatalos szakszervezeti bérpolitika is akceptálta a bérnövekedésnek az alkalmazkodását a termelékenység növekedéséhez.[44]

Mindez végeredményben azt eredményezte, hogy az elosztási arányok lényegében nem változtak, illetve a különbségek tovább nőttek. Egyfelől a bérből élők részesedése a nemzeti jövedelemből csökkent, különösen azáltal, hogy a gazdaságilag igen jó években a bérnövekedés alatta maradt a termelékenység növekedésének.[45] Az 1950 és 1960 közötti tíz esztendőben például a foglalkoztatottak között a bérből élők aránya 68 %-ról 77 %-ra nőtt, részesedésük azonban a nemzeti jövedelemből – Jörg Huffschmid számítása – 56 %-ról 45 %-ra csökkent.[46] Másfelől ennek megfelelően nőtt a bérből élők és az önállóak jövedelme közötti különbség is.

17. sz. táblázat

Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem[47]

	bérből élők	önállóak	különbség relatív	különbség abszolut
1950	3 225 DM	4 800 DM	1,5	1 575 DM
1960	6 865 DM	14 600 DM	2,0	7 735 DM
1970	15 730 DM	35 635 DM	2,3	19 905 DM

A jövedelem növekedési különbsége pedig abban is kifejeződött, hogy az egy főre jutó vagyonképződés 1950 és 1963 között – tehát nagyjából az úgynevezett expanzív szakszervezeti bérpolitika időszakában – az önállóaknál általában négyszer, a nem mezőgazdasági önállóaknál tízszer akkora volt, mint a bérből élőknél.[48]

A másik tényező, amit itt feltétlenül figyelembe kell vennünk, a szakszervezetek által a kollektív szerződésekben „kialkudott" és a tényleges bérek közötti különbség. A szakszervezetek ugyanis a vállalkozókkal kötött kollektív szerződésekben rögzítik a különböző foglalkozási csoportok minimális bérét. A valóságos bérek azonban magasabbak ezeknél a szerződéses béreknél, és ez a különbség az elmúlt időszakban állandóan növekedett. Míg a szerződéses bruttó nominálbérek 1960 és 1970 között évi átlagban 7,3 %-kal, addig a tényleges bruttó nominálbérek ugyanebben az időszakban 9,4 %-kal nőttek évente, tehát a tényleges bérek növekedési üteme 2,1 %-kal meghaladta a szerződéses bérnövekedést.[49] Ez pedig azt mutatja, hogy *a szakszervezeti bérpolitika nemcsak a termelékenység növekedéséhez képest, hanem a tényleges bérnövekedéshez képest is állandó deficitben volt.*

Eckart Teschner vizsgálata világosan kimutatja, hogy a tényleges bérek és a szerződéses bérek közötti különbség lényegében az egyes uzemek gazdaságosságával függ össze. Míg a vizsgált fémipari üzemeknél átlagosan 24,2 %-kal voltak magasabbak a tényleges bérek a szerződéseseknél, addig ez a különbség üzemenként 5,9 % és 390 % között változott. Míg az egyik üzemben a szerződéses órabérek átlaga 4,62 DM és a tényleges órabérek átlaga 6,42 DM volt, addig egy másik üzemnél a szerződéses órabérek átlaga lényegesen magasabb (5,17 DM), a tényleges órabérek átlaga azonban lényegesen alacsonyabb (5,83 DM) volt.[50] Ebből következett, hogy – a szerződéses bérek átlagának megfelelően – jóllehet a második üzem elvileg a teljesítménybérezés szerint magasabbra értékelt munkásgárdával dolgozott, a tényleges bérek mégsem ettől, hanem az üzem összteljesítményétől függtek.

Még világosabban megmutatkozik ez az összefüggés, ha a munkások különböző foglalkozási csoportjainak szerződéses és tényleges órabére közötti különbségét vizsgáljuk meg.

18.sz. táblázat

A tényleges és a szerződéses bérek eltérése teljesítménycsoportok szerint[51]

	szakmunkások	betanított munkások	segédmunkások
1. üzem	42,0%	36,9%	25,8%
2. üzem	5,1%	7,5%	6,1%

Látható tehát, hogy a „foglalkozási szerkezet semmiképpen sem gyakorol döntő hatást a szerződés feletti bérek nagyságára,[52] viszont abban az üzemben (1.üzem), ahol az üzem gazdasági mutatói általában jobb bérezést tesznek lehetővé, ott ebből a plusz lehetőségből a képzettebb rétegek nagyobb arányban részesülnek, míg a másik üzemnél a szűkös lehetőségeket valószínüleg teljesen a munkaerőpiachoz való alkalmazkodás köti le. Különben ezt igazolja az ugyanebben a vizsgálatban megkérdezett menedzserek véleménye is. A fémiparban dolgozó menedzserek 62 %-a szerint a különböző csoportok munkabérének növekedésében a munkaerőpiac kényszere játssza a döntő szerepet és csak 12 %-uk szerint a teljesítménybérezés a döntő faktor. A vegyipari menedzserek véleménye ennek pontosan a fordítottja. A munkaerőpiac hatására csak 9 %-uk hivatkozott, és 62 %-uk szerint a teljesítmény szerinti bérezés határozza meg döntően a bérnövekedést. A vélemények közötti különbség pedig azzal függ össze, hogy a fémiparban nagy a szakmunkások aránya, a vegyiparban pedig főként betanított munkások dolgoznak.[53]

Jóllehet egyes vizsgálatok feltételezik, hogy – mivel a technikai fejlődésből és az új munkaszervezési formákból következően az emberi teljesítmény objektív értékelése egyre nehezebb – a bérek mindinkább a produktivitáshoz és az üzemi érdekviszonyokhoz fognak kötődni,[54] Teschner vizsgálata differenciáltabb képet mutat. Az üzemi átlagbéreket az üzemi teljesítmény és részben a munkaerőpiac szabályozza, de az egyéni bérek az egyéni teljesítményekhez is kötődnek, még ott is, ahol fix bért fizetnek, csakhogy itt a teljesítmény nem rövid távon, hanem periodikusan befolyásolja a bért.[55]

Mindenesetre számunkra ezúttal az a lényeges, hogy az érdekképviselet kettős rendszerében jelentős különbség van a szakszervezetek által „kialakított" szerződéses bérek és a tényleges bérek között, és ez a különbség fokozatosan növekedett az elmúlt időszakban. „A szakszervezeteknek nem tűnik szükségesnek, hogy kérdésessé tegyék a bérpolitikának ezt a kettős rendszerét, ameddig a gazdasági feltételek relatíve konfliktusmentesen is lehetővé tesznek egy periodikus reálbéremelkedést",[56] ugyanakkor részben a teljesítménycsoportok szerinti bérmegállapítás, részben pedig az ennél magasabb tényleges bérek, egyszóval a jelenlegi szakszervezeti bérpolitika „a munkásokban azt az illúziót erősíti, hogy objektív, tudományosan megalapozható kapcsolat van a bér és az egyéni teljesítmény között".[57] Jogosnak tűnik tehát Claus Offe következtetése, hogy „a teljesítmény a konformitáson keresztül szimbolizálódik. A felemelkedésre orientált egyének kényszerülnek az uralkodó normatív orientációkhoz igazodni, amelyek pedig az uralom és a munka fennálló szervezeteinek stabilitásától függnek."[58]

A szakszervezeti bérpolitika tehát egyfelől a háborút követő egész időszakban – lényegében a pragmatikus tételezésektől függetlenül – deficitben volt a gazdasági növekedés nyújtotta lehetőségekhez képest. Az üzemi bérpolitikát közvetlenül nem tudta befolyásolni, ugyanakkor elősegítette a dolgozóknak az igazodását a fennálló rendszerhez. Ez a bérpolitika azonban a munkások számára mégis sikeresnek tűnt, mivel ténylegesen jelentős béremelkedéssel járt együtt, és ezeket *a béremelkedéseket nem lehet teljes egészében függetleníteni a szakszervezetek tevékenységétől.*

Egyfelől a kollektív szerződések megkötése utáni időszakban rendszerint az egyes vállalatoknál is béremelések következnek be. Jól mutatja ezt az, hogy havi bontásban a tényleges bérek 1975 első négy hónapjában csak minimálisan emelkedtek (összességében 3 %-kal), az április-májusban sok iparágban megkötött új kollektív szerződéseket követően (amely a szerződéses bérek 6,1 százalékos emelkedését eredményezte), azonban májusban a tényleges bérek is megugrottak (összességben 11 %-kal), és bizonyos konjunkturális ingadozás után nagyjából ezen a szinten stabilizálódtak.[59] A tényleges bérek emelkedésének egy része tehát a kollektív szerződésektől függetlenül a munkaerőpiac igényeinek megfelelően, illetve az egyes egyéni teljesítményekhez kapcsolódva jelentkezik, másik nagy része viszont közvetlenül kapcsolatban van a kollektív szerződésekkel. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a tényleges bérek emelkednek a munkaerő megtartása illetve az új munkaerő felvétele esetén, ha a munkaerőpiacon emelkedik az adott munka ára,[60] a kimutatható teljesítménynövekedés esetén például a darabbérben dolgozó munkásoknál és a kollektív szerződések megkötése után. Másfelől pedig ez az utóbbi béremelkedés az egyes üzemeknél szoros kapcsolatban van az érdekképviselet másik szervezetének, az üzemi tanácsoknak a tevékenységével, vagyis az *üzemi tanácsok részben kompenzálni tudják a szakszervezeti bérpolitika deficitjét. Így a szakszervezeteknek még a rendszer keretein belül is lehetőségük van a dolgozók közvetlen anyagi érdekeinek képviseletére.*

Ebből adódik aztán az, hogy a szakszervezetek viszonylag ritkán nyúlnak a sztrájk fegyveréhez, így a sztrájkok száma a Német Szövetségi Köztársaságban lényegesen alatta marad a többi európai tőkésország sztrájkmozgalmainak. 1951 és 1970 között a Német Szövetségi Köztársaságban a sztrájkok miatt 1,3 millió. Olaszországban 20,5 millió, Nagy-Britanniában 7,8 millió, Franciaországban 20,4 millió munkanap esett ki.[61] Tegyük ehhez mindjárt hozzá, hogy az „érdekkonfliktusok intézményesítésének" kiépülésével csökkent a sztrájkok száma. Az 1961 és 1970 közötti tíz évben mintegy egyharmada volt a kieső munkanapok száma a megelőző tíz évinek, sőt szinte teljes egészében elmaradtak a politikai sztrájkok.[62]

Ez a viszonylag békés, intézményesített érdekképviselet azonban válságszituációban megkérdőjeleződik. „A gazdasági fejlődés erősödő ciklikusságának körülményei között az üzemi tanácsok nincsenek többé abban a helyzetben, hogy üzemi szinten kompenzálják a szakszervezeti bérpolitika deficitjét."[63] A tényleges és szerződéses bérek különbsége ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a tőkések a válságszituációban ezt a különbséget részben leépítsék, és a szakszervezetek – a termelékenység növekedéséhez igazodó bérpolitika téziséből kiindulva – ezt részben akceptálják, részben csökkentik követelése'ket a kollektív szerződések megkötésénél. *Így a válság az érdekképviseleti tevékenység korlátozását jelenti,* és a tapasztalatok azt mutatják, hogy spontán vad sztrájkok[64] is csak akkor törnek ki, ha a válság utáni fellendülési periódusban a bérnövekedés elmarad, vagy csak megkésve, és kisebb mértékben követi a gazdasági fellendülést.[65] A spontán sztrájkoknak pedig egyre növekvő szerepük van a nyugatnémet sztrájkmozgalomban. Míg 1949 és 1953 között a sztrájkoknak csak 42,0 %-a addig 1964 és 1968 között folyamatosan növekedve már 83,3 %-a volt spontán sztrájk, a kieső munkanapok közül az első időszakban 4,9 %, az utóbbiban pedig 29,7 % származott spontán sztrájkból.[66]

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy a szakszervezeti politikát egyfelől a rendszerhez való integrálódás növekvő igénye jellemzi, másfelől azonban ezt éppen az teszi lehetővé, hogy a szakszervezetek mindeddig a rendszer keretein belül is képesek voltak a dolgozók napi, közvetlen gazdasági érdekeinek képviseletére. Hibásnak tűnik tehát minden olyan nézet, amely túlbecsüli, vagy pedig teljesen „leírja" a munkásmozgalom köréből a nyugatnémet szakszervezeti mozgalmakat. Láttuk azonban azt is, hogy ez a szakszervezeti politika igen szoros kapcsolatban van az adott össztársadalmi feltételek alakulásával, és ezeknek a feltételeknek a megváltozása – ha fáziseltolódással is – megváltoztathatja a tagságnak a viszonyát a szakszervezetekhez. Ezért nem tűnik feleslegesnek, hogy kissé részletesebben megvizsgáljuk a szakszervezetekkel kapcsolatos elvárásokat és attitűdöket, a tagságnak a szervezethez való viszonyát.

A különböző empirikus vizsgálatok tanúsága szerint a munkások és alkalmazottak döntő többsége elégedett a szakszervezetek jelenlegi politikájával és a szakszervezeteket ma éppoly fontosnak tartja, mint korábban. A Soziologische Forschungsinstitut vizsgálata szerint a megkérdezettek 87 %-a tartja fontosnak a szakszervezeteket és ezt 47 % a vállalkozókkal szembeni védelmi funkciókkal, 40 % a dolgozók helyzetének javítási igényével indokolja.[67] Hasonló eredményre jutott az Institut für Sozialforschung vizsgálata is. Itt a megkérdezett munkások 86 %-a, a megkérdezett alkalmazottak 75 %-a tartja fontosnak a szakszervezeteket.[68] Mindenesetre tehát egy kisebbség – a dolgozók 20 %-a – utasítja el a szakszervezetet, tartja azt lényegtelennek, s ezek elsősorban a magasabb beosztású alkalmazottakból, a nem munkás származásúakból, a nem szakszervezeti tagokból és bizonyos ágazatok dolgozóiból, illetve azokból a személyekből kerülnek ki, akiknél mindezek a jellemzők összekapcsolódnak.

A szakszervezetek jelentőségének nagymérvű akceptálása ugyanakkor nem jár együtt a nagyfokú szakszervezeti tagsággal. A bérből élőknek csak mintegy egyharmada szakszervezeti tag.[69] A szakszervezeti tagság általában a nagyuzemekben magasabb,[70] és jelentős különbség van a különböző rétegek szervezettségi fokában is. Egy a nagyüzemekre kiterjedő vizsgálat adatai szerint a szakmunkások 69 %-a, a betanított és segédmunkások 54 %-a, az alsó alkalmazottak 39 %-a, a középső alkalmazottak 37 %-a (a magas beosztású alkalmazottak 23 %-a szakszervezeti tag.[71] Lényegében tehát három jellemző csoport különböztethető meg. A foglalkoztatottak mintegy 20 %-a lényegében elutasítja a szakszervezetet, vagy kifejezetten ellenséges velük szemben, vagy lényegtelennek tartja őket. A többség (közel a bérből élők fele) elismeri ugyan a szakszervezetek szükségességét, de ő maga nem lép be a szakszervezetekbe, és a bérből élőknek mintegy egyharmada jut el a szakszervezeti tagságig. A szakszervezetek tevékenységével kapcsolatban tehát inkább kisebb részben jobboldali, nagyobb részben apolitikus „ellen-

zékiség"-re lehet számítani, mintsem az előzőekben vázolt szakszervezeti politika tömegés baloldali kritikájára.

Ez derül ki egyébként az aktív szakszervezeti tagokra vonatkozó vizsgálatból is. Ez a vizsgálat „egyértelműen mutatja, hogy a szakszervezeti vezetés jelenlegi pragmatikus politikájával szemben artikulált oppozíció csak egy kisebbségnél található".[72] Ugyanakkor azonban a szakszervezeti politika konkrét kérdéseiben már jelentősebb kritikai megjegyzésekkel is lehet találkozni. „A szakszervezetek bérpolitikájának megítélése a megkérdezettek mintegy felénél kritikus és reális. Az utolsó húsz év megfigyelhető reálbéremelkedése – a korábbi időszakkal összehasonlítva – és szervezetuk kooperatív gyakorlata nem homályosította el eme funkcionáriusok előtt a továbbra is fennálló igazságtalanságokat és hatalmi viszonyokat. Azonban csak a bérpolitikailag aktív szakszervezetekben (utalás az egyes ágazati szakszervezetek közötti különbségekre – *K. T.*) egyesül ez a belátás azokkal a magatartási követelményekkel, hogy egy az addig folytatottnál harcosabb bérpolitikán keresztül jobban kiterjesszék a szervezet meglevő hatalmi potenciálját a vállalkozók hatalmával szemben. A textil és ruházati szakszervezetekben dolgozó funkcionáriusok nem vonják le ezt a következtetést, mert ők nem látnak egy ilyen hatalmi potenciált, és az adott ágazati viszonyok között nem bíznak egy ilyen politika sikerében. A szakszervezeti bérpolitika sikerlehetőségéről alkotott negatív ítéletük ezért ülepedett le egy rezignációban."[73]

Lényegében tehát arról van szó, hogy a harcosabb érdekképviselet igénye elsősorban ott vetődik fel, ahol már az eddigiekben is harcosabb szakszervezeti politikát folytattak, és így ez a kritika sem belső ellenzékként jelentkezik.

A munkások és alkalmazottak túlnyomó többsége a szakszervezetek fő feladatának a közvetlen anyagi érdekképviseletet tartja, és a szakszervezetek tevékenységében a politikai oldal erősítését csak egy kisebbség (a munkások 18 %-a és az alkalmazottak 15 %-a) tartja fontosnak. Tegyük hozzá, ebben az alacsony arányban az is szerepet játszik, hogy „politikán valami

olyasmit értenek, amit a kormány, a párt, a parlament csinálnak"[74] és a már ídézett alkalmazotti vizsgálat arról tanúskodik, hogy amikor nem a jelenlegi tevékenységgel kapcsolatos változási igényekre kérdeznek rá, akkor az alkalmazottak 47 %-a szerint a szakszervezeteknek politikai szerepük is van, és csak 37 %-a szűkíti le a szakszervezetek munkáját a közvetlen anyagi érdekképviseletre.[75] Mindenesetre tény, hogy a dolgozók túlnyomó többsége lényegében nem vár a szakszervezetektől aktívabb, a rendszert megkérdőjelező politikai tevékenységet. Paradox módon a szakszervezeti tevékenység erőteljesebb politizálását inkább a szakszervezeti funkcionáriusok körében lehet megfigyelni, hiszen 66 %-uk nyilatkozott – jóllehet ebben bizonyára az is szerepet játszik, hogy ők „tudják a leckét" – az aktívabb politikai tevékenység szükségessége mellett. Összességében is az látható, hogy a tagság elsősorban a közvetlen napi érdekképviseletet igényli, a funkcionáriusok pedig nagyobb súlyt helyeznek a politikai aktivitásra is.[76]

Anélkül, hogy túlértékelnénk ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeit, annyit mindenesetre egyértelműen megállapíthatunk, hogy jelenleg *nemigen lehet számítani egy osztályharcosabb politika felé irányuló tömegnyomásra a szakszervezeti tevékenységgel kapcsolatban.*

A dolgozóknak említett viszonya a szakszervezethez ugyanakkor igen szoros összefuggésben van a társadalom jellegéről alkotott általános értékítéletekkel. Jóllehet a polgári szociológia és a polgári politikai pártok e mögött a szakszervezeti hozzáállás mögött szívesen látnának egy olyan társadalomképet, amely az osztályellentmondások megszűnését, valamiféle nivellált társadalmat tételez fel, a konkrét kutatások eredményei azonban ezt csak kisebbségi véleményként igazolják. Nem térhetünk ki ezúttal részletesebben a munkások társadalomképének vizsgálatára, csupán jelezhetjük, hogy a plauzibilisnek tűnő vizsgálatok egybehangzó megállapításai szerint a dolgozók többsége tisztában van a kizsákmányolás tényével, a társadalom kapitalista jellegével, azzal, hogy lényegében nem csökkennek a társadalmi egyenlőtlenségek, csakhogy igen sokan ezt „végzetszerűen" interpretálják, lényegében megváltoztathatatlannak tartják.[77] Ebből következik azután

az, hogy a szakszervezetekkel szembeni igényminták – egy kisebbségtől eltekintve – a többségnél a rendszeren belül maradó érdekképviseletre vonatkoznak. Tömegméretekben nem a rendszeren belül maradó és a rendszeren túlmutató szakszervezeti érdekképviselet alternatívái fogalmazódnak meg, hanem egyáltalában a szervezett, a kollektív érdekképviselet lehetősége vetődik fel kérdésként.

Jól mutatja ezt, hogy konfliktusszituációban a munkások 37 %-a és az alkalmazottak 49 %-a egyéni stratégiát választana és csak a többieknél vetődik fel az a lehetőség, hogy az érdeket kollektív stratégia segítségével, szervezetten kíséreljék meg keresztülvinni.[78]

Azt mondhatjuk tehát, hogy egy igen jelentős kisebbség – a munkások egyharmada és az alkalmazottak fele – általában lemond a kollektív érdekképviselet lehetőségéről, a többség azonban a szakszervezeteket „nemcsak eszközöknek, tehát munkahelyüket és jövedelmüket biztosító célszövetségeknek tekintik, hanem egyúttal a szolidaritás szerveinek is, azaz mint kollektív érdekszövetségeket, mint »az alul levők«-nek és a »felül levők«-kel szembeni szolidaritásának médiumait".[79] *A szakszervezetekkel szembeni igényminták maximuma tehát egy, a rendszer keretein belül maradó kollektív érdekszolidaritás, egy olyan munkástudat, amely nem osztálytudatként artikulálódik.*[80]

Ebben a vonatkozásban jelentős az eltérés a német és más nyugat-európai munkásságnak a szakszervezetekhez való viszonyában. Touraine vizsgálata például a francia munkások vonatkozásában arra a következtetésre jutott, hogy a munkások számára a szakszervezetek inkább a kizsákmányolás elleni harcnak és nem csupán a közvetlen bérköveteléseknek az eszközei.[81] Ugyanez nem mondható el a Német Szövetségi Köztársaság vonatkozásában, de a különbségeket nem lehet – mint egyes polgári szociológusok megkísérelték – egyszerűen a politikai nemzeti karakter különbségeiből megmagyarázni. Frank Deppe helyesen mutat rá: „az, hogy a francia munkások inkább osztálytudatként artikulálják a munkástudatot, mint német kollégáik, a szakszervezetek és a pártok ama jellegzetességére vezethető vissza, hogy ezek

a szakszervezeti harcban, a politikai akciókban és a programadó megnyilatkozásokban lehetővé teszik a közvetlen-konkrét érdekek összekötését az egész rendszer gyakorlati kritikájával".[82]

A szakszervezetekkel szembeni elvárásoknak ebből az alacsony színtjéből, deficitjéből azután logikusan következik, hogy még azok többsége is, akik elégedetlenek a szakszervezeti politika sikereivel, a sikertelenségek okaként a munkások közömbösségét teszi felelőssé, és csak egyharmaduk látja a hibát egyedül a szakszervezetekben.[83] A valóságos ok az, hogy „a munkások és alkalmazottak tudatának dezorganizáltsága az osztály dezorganizált szervezeteinek a következménye"[84], többnyire a többség számára rejtve marad.

A szakszervezetekkel szembeni elvárásoknak ez az alacsony színtje nemcsak általánosságban vázolható fel, hanem a konkrét harci magatartások vonatkozásában is. Utaltunk már arra, hogy az elmúlt 20–25 évben a sztrájkok aránya és ezekben a részvétel a Német Szövetségi Köztársaságban lényegesen alacsonyabb, mint jó néhány más, harcosabb munkásmozgalmi szervezettel rendelkező országban volt. Ennek ellenére a munkásoknak csak 10 %-a és az alkalmazottaknak csak 2 %-a igényel a jelenleginél aktívabb sztrájkpolitikát, s a munkások 31 %-a, az alkalmazottak 39 %-a a szakszervezetek jelenlegi sztrájkpolitikáját is túlzottnak tartja.[85]

Nyilvánvaló, hogy az effajta statikus kikérdezések eredményeit nem szabad túlértékelni, hiszen a már idézett 1969-es tömeges spontán sztrájkmozgalom példája mutatja, hogy a konkrét társadalmi szituációban megfigyelhető tényleges magatartások túlmutatnak az egyszeri véleménykutatás eredményén. Az 1969-es szeptemberi sztrájkot közvetlenül követően végzett kutatás eredményei azonban azt is mutatják, hogy a részvétel a sztrájkban „nem a saját szakszervezetektől elidegenedés mutatója volt, hanem inkább annak kifejeződése, hogy a tagság nagyobb autonómiát igényel a szövetségektől"[86], vagyis „1969 szeptemberében a spontán sztrájkokban a személyes részvétel kevésbé erősített fel egy explicit kritikát a szakszervezetekkel

szemben, lényegi követelménye sokkal inkább az volt, hogy a követelések érvényesítésének játéktere tudatosodott, hogy a szakszervezeti akció mellett a saját akció is rendelkezésre áll."[87]

Lényegében tehát ezek a spontán sztrájkmozgalmak sem jelentettek tömegnyomást a szakszervezetekre, a résztvevőkben inkább csak azt tudatosították, hogy adott konkrét szituációkban érdekeiket a szakszervezetektől függetlenül is érvényesíthetik. Egy effajta tapasztalatnak a mozgalom fejlődésére gyakorolt hatása pedig legalábbis ellentmondásos lehet. Egyfelől ugyan növelheti a munkások harci készségét, másfelől azonban erősítheti az osztályharcnak a napi, közvetlen anyagi követelésekre redukálását és a szervezet érdekképviseleti hatékonyságával szembeni szkepsiszt.[88]

Egyes elemzések ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy az utóbbi évek sztrájkmozgalmai ebben a vonatkozásban is hoztak változást. Itt nemcsak arról van szó, hogy a szakszervezetek is aktívabb sztrájkpolitikát folytatnak,[89] hanem az 1973. évi – terjedelmében ugyan az 1969-esnél kisebb méretű – spontán sztrájkok már közvetlenül kapcsolódtak a kollektív szerződések megkötéséhez, és ennek megfelelően egy, a szakszervezetek politikával szembeni erőteljesebb kritikát is kifejeztek.[90] E kutatás szerint az utóbbi években kezd kialakulni egy szakszervezeten belüli oppozíció, amely főként az alsó és középső szintű funkcionáriusokból rekrutálódik.[91] Ennek az oppozíciónak a kialakulásában pedig lényegében az játszik döntő szerepet, hogy míg a hatvanas évek végéig a gazdasági fejlődés dinamikája egy a munkavállalók által artikulált szükségletszintnél magasabb érdekkielégítést és ennek megfelelően szakszervezeti érdekképviseletet tett lehetővé, addig a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől kezdődően a gazdasági fejlődés dinamikája lelassult, ami a gazdasági válságban jutott kifejeződésre, a dolgozók szükséglete pedig tovább növekedett és ma már meghaladja az adott érdekképviseleti keretek között megvalósítható szükséglet kielégítési lehetőségeit.[92]

A polgári politikai szociológia – kapcsolódva a klasszikus polgári politikai szociológia Max Weberig, Robert Michelsig visszanyúló hagyományaihoz – a szakszervezeteket az össztársadalmi politikai és gazdasági gyakorlat egyik intézményének tekinti. Metodológiailag és tartalmilag egyaránt elutasítják azt a kérdésfeltevést, amely a szakszervezeteket érdekképviseleti szervezetként tételezi, és a szakszervezeti politikát a tagság érdekeiből kívánja levezetni és megérteni.

Ennek az irányzatnak egyik legjelentősebb képviselője, Goetz Briefs a szakszervezeti politikát a tagság érdekeitől függetlennek tekinti, és a szakszervezeteket a politikai rendszer egyik önálló, az állami bürokráciával, a politikai pártokkal és a különböző szövetségekkel egyenrangú intézményeként interpretálja. Ebben a koncepcióban az jelenik meg alapvető kérdésként, hogy a szakszervezeteknek mint gazdaságpolitikai és társadalompolitikai intézményeknek milyen a hatása az össztársadalmi folyamatokra.[93] Véleménye szerint a szakszervezetek azért tudnak relatív sikereket elérni, mert distancírozzák magukat a politikai munkásmozgalomtól,[94] és függetlenedésüket a tagérdektől az is jól mutatja, hogy a szakszervezeti politika centrumában a gazdasági-politikai döntésekben való részvétel növelése áll, míg minden véleménykutatás mutatja, hogy a tagságot éppen ez érdekli legkevésbé a szakszervezeti tevékenység lehetőségszférájából.[95]

Ez az elméleti-metodológiai megközelítés fejeződik ki politikailag abban az ideológiában – például ez az FDP álláspontja az új részvételi törvényről (Mitbestimmung) folyó vitában –, amely elvileg és gyakorlatilag – úgymond nem ellenzi a munkavállalók beleszólását a gazdasági-politikai döntésekbe, ellenzi azonban azt, hogy a szakszervezeteknek, ezeknek az önálló, bürokratikus intézményeknek a hatalma tovább növekedjék. Tegyük mindjárt hozzá, hogy lényegében hasonló argumentáció alapján utasítja el az úgynevezett „forradalmi baloldal" egy része is a szakszervezeteket, mint bürokratikus szervezeteket és rekeszti ki őket a munkásmozgalom köréből.

Ez az érvelés nem nélkülöz minden alapot. Eddigi elemzésünkből is kiderült, hogy a szakszervezeteknek az integrálódása a fennálló társadalmi-politikai rendszerbe – és az ezzel együtt járó szervezeten belüli hatalmi koncentráció és centralizáció – a tagsági és szélesebben a munkavállalói érdekeknek a szervezeten belüli korlátozásával és megszűnésével járt együtt. A jelenlegi szakszervezeti politikában „csak közvetítve, megszűrve és szelektálva érvényesülhet a képviselt tagérdek".[96] Eddigi elemzésünk alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy nem lehet a dolgozók érdekképviseletének teljes megszűnéséről beszélni.

A nyugatnémet szakszervezeti érdekképviselet egyik alapvető dilemmája éppen az, hogy *miként lehet összekapcsolni a dolgozók érdekeinek képviseletét a szakszervezeteknek hatékony és autonóm intézményi részvételével a politikai intézményrendszerben.* Hangsúlyozni kell, hogy ez nem csupán és nem is elsősorban szervezeti kérdés,[97] hanem konkrét politikai kérdés is. „A szakszervezeti részvételi koncepciókat hozzá kell kötni a bérmunkások közvetlen érdekeihez... A részvétel tehát csak a munkakörülmények, a személyzeti, a bér- és szociálpolitika demokratikus kontrollja lehet, nem pedig a szakszervezeti és a személyzeti képviselők izolált részesedése a vállalkozói csúcsszintek döntéseiben."[98]

A szorosabb kötődés a bérmunkások érdekeihez ugyanakkor további dilemmákat is felvet. Egyfelől a bérmunkások érdekeiben különböző érdekek integrálódnak, és másfelől, a századunkban lezajlott strukturális változások egyik jellemző momentuma éppen a bérmunkások közvetlen érdekeinek további differenciálódása volt. A szakszervezetek számára tehát problémaként vetődik fel ezeknek *a különböző bérmunkás érdekeknek az integrált képviselete.*

A szakszervezetekben elsősorban a képzettebb rétegek, a szakmunkások és az alkalmazottak bizonyos csoportjai – kiváltképpen a technikai alkalmazottak – jelentik az aktív bázist, és ők a hangadók, a funkcionáriusok is elsősorban közülük kerülnek ki. Mindez nem annyira a különböző rétegek szervezettségi fokában, mint inkább az aktív szakszervezeti tagságban

jut kifejeződésre. Az alkalmazottak szervezettségi foka lényegesen alatta marad a munkásokénak, befolyásuk azonban lényegesen nagyobb a szakszervezeti tagságban képviselt arányuknál.

Az IG Metall tagjainak 10,7 %-a, az IG Chemie tagjainak 13,8 %-a, a CTB tagjainak 6,4 %-a alkalmazott. A szakszervezeti kongresszusok delegátusainak azonban 41 %-a, 48 %-a, illetve 42 %-a volt alkalmazott.[99] Az Institut für Sozialforschung vizsgálati adatai szerint a nem fő foglalkozású szakszervezeti funkcionáriusok 4 %-a segédmunkás, 22 %-a betanított munkás, 54 %-a szakmunkás, 20 %-a alkalmazott.[100] E vizsgálat adataiból egyébként az is kitűnik, hogy a szakmunkásokon belül is elsősorban a 20 évnél régebben szakszervezeti tag, a 35 éven felüli, a szakmunkás származású, a jelenlegi üzemben legalább 15 éve dolgozó szakmunkások találhatók meg igen nagy arányban a különböző szintű funkcionáriusok és szakszervezeti aktivisták között.[101]

Azonban nemcsak a képzetlenebb munkások alulképviseltek a szakszervezetekben, hanem ez különösen nagyarányú a nők és a külföldi munkások között. Míg a bérmunkásoknak 33 %-a nő és 15 %-a külföldi munkás, addig az idézett három szakszervezeti kongresszus küldötteinek 12 %-a volt nő és 0,1 %-a külföldi,[102] az 1975-ben megválasztott üzemi tanácstagoknak pedig 15 %-a nő és 3 %-a külföldi munkás.[103]

Mindez összességében azt mutatja, hogy a szakszervezeten belül jelentősen alulreprezentáltak a rosszabb társadalmi helyzetű dolgozók,[104] és így a szakszervezeti politikában a magasabban kvalifikált és ennek megfelelően jobb társadalmi helyzetű munkásrétegek saját kedvezőbb társadalmi helyzetüket legitimizálni tudják. Ugyanakkor azonban a szakszervezetekkel kapcsolatos elvárások vizsgálatánál láttuk, hogy éppen a kevésbé képzett munkásrétegeknél található a legkisebb aktivitásigény, és politikai érdeklődés s a legalacsonyabb szintű társadalmi elvárás; náluk a legnagyobb a közvetlen anyagi, instrumentális igények szerepe az igénymintákban.

Ez pedig már a szakszervezeti érdekképviselet harmadik nagy dilemmájához vezet el, a *közvetlen anyagi érdekek és a munkásosztály távlati, politikai*

érdekeinek összekapcsolása kérdéséhez. Értelmezésünk szerint a nyugatnémet szakszervezeti politika ebben a vonatkozásban rendelkezik a legnagyobb deficittel. Kettős értelemben is. Egyfelől annyiban, hogy a „pragmatikus" érdekképviselet jelszavával általában is lényegtelennek tekintik a távlati érdekek képviseletét, másfelől pedig annyiban, hogy a „társadalmi partnerség" ideológiájával lényegében a munkásosztálynak a fennálló – a tőkés – társadalmi rendszerbe integrálódását tűzik ki távlati célul.

A szakszervezeti érdekképviselet itt jelzett dilemmáira adott válaszok azonban már az össztársadalmi folyamatok függvényében értelmezhetők csak, lényegében túlmutatnak magának a szakszervezeti érdekképviseletnek a kérdésein.

Összefoglalás helyett egy beszélgetés. Rendszerfaktor vagy ellenhatalom.

A következő beszélgetés három szakszervezeti kérdésekkel foglalkozó társadalomkutatóval készült. Otto Jacobi, a frankfurti Institut für Sozialforschung munkatársa, a Gewerkschaften und Klassenkamp című évkönyv és az Expressz című ellenzéki szakszervezeti folyóirat társszerkesztője, több szakszervezeti elemzés szerzője. Gerhard Leminsky tevékenysége mindig is szoros kapcsolatban állott a szakszervezeti mozgalommal; jelenleg a Gewerkschaftliche Monatshefte című központi szakszervezeti folyóiratnak főszerkesztője; egyéni kutatási eredményei mellett igen jelentős dokumentációs kiadványokat publikált. Klaus Pickshaus, a DKP tudományos intézetében, az Institut für Marxistischen Studien und Forschungenben dolgozik, és az angol munkásmozgalomról szóló könyve magyarul is megjelent.

Az interjú úgy készült, hogy a kérdéseimre egyenként adott válaszokat közösen szerkesztettük össze, abból a célból, hogy a szakszervezeti mozgalom néhány jellemző vonását különböző szempontból közelítő és véleménynyel rendelkező kutatók segítségével mutassuk be.

Kolosi: Az elmúlt 30 évben milyen jelentősebb változások figyelhetők meg a német szakszervezet politikájában, és mi volt ezeknek a változásoknak az alapvető oka?

Pickshaus: Az ötvenes években a Német Szövetségi Köztársaság politikai restaurációjával a DGB-szakszervezetek többségében (és a Szociáldemokrata Pártban) a fennálló tőkés rendszernek alárendeltség politikája kerekedett felül. A hatvanas évek közepétől azonban mind a szakszervezetek, mind pedig a munkásosztály szakszervezeti és politikai tudata fejlődésének politikai és gazdasági feltételei megváltoztak. Az utóbbi években a szakszervezeti színtér legfontosabb változásai közé tartozik – véleményem szerint – a szakszervezeti harci tudat feléledése a munkásosztály egy részénél, és azoknak a szakszervezeti-politikai pozícióknak világosabb kifejeződése a DGB-szakszervezetekben, amelyek nem a tőke és a munka közötti fiktív társa-

dalmi partnerségből, hanem a munkások és alkalmazottak konzekvens érdekképviseletéből indulnak ki.

Ezt a fejlődést a következő faktorok befolyásolták:

– A kapitalizmus ellentmondásos törvényszerűségei a rekonstrukciós periódus lezárulása után és különösen az, hogy az 1966-1967-es válsággal felszínre jutottak a munkásosztály nagy részénél közvetlen tapasztalatai.

– A politikai klíma általános fejlődése, az SPD vezette kormány megalakulása, a régóta esedékes társadalmi reformok követelményének erőteljesebb artikulációja, az antikommunizmus militáns formáinak visszaszorulása is visszahatottak – ha még igen ellentmondásos módon is – a szakszervezeti stratégiára és politikára.

Más nyugat-európai országokkal összevetve – mennyiségileg még kis jelentősége ellenére is – a marxista elmélet és gyakorlat újjáéledése, mindenekelőtt, 1968 óta, egy kommunista párt, a DKP legális működése – és a baloldali szociáldemokrata erők növekvő befolyása is hozzátartozott a kedvezőbb feltételekhez.

Az említett változások elsősorban a szakszervezeti harci tudat aktivizálódásában fejeződtek ki, amely az 1969 szeptemberi spontán sztrájkokban mutatkozott meg és 1970 és 1974 között nagyszámú szervezett és spontán sztrájkban folytatódott.

Ezenkívül a hatvanas évek vége óta kialakult egy nagyon aktív és harcosabb érdekképviseletre orientált szakszervezeti ifjúság, amelynek előremutató szerepe a szakszervezeti összmozgalom szempontjából az 1974/1975-ös válságszituációban számos tömegakcióban szembeszökő volt.

Mindezek – az utóbbi években – egy, a munkások és alkalmazottak osztályérdekeire orientálódó szakszervezeti önértelmezés artikulációját igényelték, amely a szakszervezeteket a domináló társadalmi-partneri tendenciával szemben harci és ellenhatalmi szervezetekként fogta fel.

Leminsky: Amennyiben politikán a szakszervezeti tevékenység alapvető perspektíváit értjük, akkor mindenekelőtt a Német Szakszervezeti Szövetség programjaira kell gondolnunk. Az 1949-es müncheni program közvet-

lenül a háború utáni időszak hatása alatt keletkezett, kifejezett antikapitalista jellege volt (ami egyébként ebben az időben a politikai erők nagy részét is jellemezte), és a tervezés, a szocializálás, a részvétel és az igazságos elosztás követelményeit fogalmazta meg.

A következő, az 1963-as düsseldorfi program megkísérelte a szakszervezeti célokat a gazdaság megváltozott helyzetéhez, a magas növekedéséhez és a teljes foglalkoztatottsághoz hozzáigazítani. Egyes régi problémák ugyan már megoldottak, azonban új strukturális nehézségek is keletkeztek. Ezért a programban az fogalmazódott meg, hogy a társadalom és a gazdaság átalakítása állandó feladat, amihez igen sokféle eszköz szükséges. A régi, 1949-es követelmények továbbra is érvényben maradtak, azonban a részvétel jelentősége, mint „egy szabad és szociális társadalmi rendszer egyik alapvető intézménye", még nagyobb hangsúlyt kapott. A tervezést a gazdasági növekedés biztosításaként, a szocializálást a gazdasági hatalom ellenőrzésének eszközeként interpretálta a program. Összességében továbbra is szakszervezeti követelés maradt a „gazdaság és a társadalom átalakítása", csakhogy nem egyszeri aktusként, hanem állandó feladatként értelmezve. Az állandó gazdasági növekedés lezárulásával, az energiaválsággal, az 1974-1975-ös évek gazdasági nehézségeinek kialakulásával ismét felerősödött a rendszerrel összefüggő gondolkodás, és egyáltalán nem véletlen, hogy az 1975 májusában lezajlott kongresszuson a Német Szakszervezeti Szövetség határozatot hozott egy új alap- és akcióprogram előkészítéséről.

Jacobi: A szakszervezeti programok változásait erőteljesebben kell megfogalmaznunk. Ami az 1949-es müncheni programban még antikapitalista volt, az az 1963-as düsseldorfi programban már alárendelődött „a közjóra orientált gazdaságpolitikának", amelynek központi célkitűzéseit a szakszervezetek a teljes foglalkoztatottságon, az állandó gazdasági növekedésen és az árak stabilitásán keresztül akarták megvalósítani, és a modern intervenciós állam eszközeinek bevetésével kívánták csökkenteni a konjunkturális és foglalkoztatottsági ingadozásokat. A hangsúly egy válságra hajlamos kapitalizmus tudatáról egy „modern ipari állammal" jelölt, tervezhető kapi-

talizmusra helyeződött át. A társadalmi érdekantagonizmusok képzetét kiszorította a kiegyenlíthető érdekek pluralizmusa.

A szakszervezeti politika központi területe a kollektív szerződésekkel kapcsolatos politika, hiszen abban határozzák meg a bérek nagyságát és a munkakörülményeket. A szakszervezetek kollektív szerződésekkel kapcsolatos politikájának analízisekor pedig azt állapíthatjuk meg, hogy az lépésről lépésre beilleszkedett a nyugatnémet kapitalizmus működési mechanizmusaiba. A bérből élők számára elért anyagi javulás csak lényegtelenül csökkentette a vállalkozók profitrátáját, úgyhogy az akadálytalan akkumuláció tovább emelte a gazdasági növekedést. Az ötvenes évek elején még arról beszéltek a szakszervezetekben, hogy a tőkés gazdaság zavaró hatását egy „agresszív bérpolitikával" enyhítsék, a további fejlődés folyamán azonban a szakszervezetek mindkább „behatárolták" saját mozgásterüket azáltal, hogy a bérből élők anyagi életszínvonalának javulását a növekedésből való részesedés útján kívánták elérni, és a kollektív szerződésekkel kapcsolatos politikát általában a rendszer stabilitásának és növekedésének körülményeihez igazították. A „hozzáidomulás" politikájának belső szervezeti hatása a szervezet bürokratizálodása és a döntési hatásköröknek a felhalmozódása volt a központi vezető szerveknél. A tagság hatása ugyanis a szakszervezeti politikára jelentősen visszaszorult, az elnökség hatalma pedig nőtt.

A szakszervezeti politika változásainak legfontosabb okát a német kapitalizmus gazdasági prosperitásában mutathatjuk fel, amely 1974-ig tartott. Az expanzív növekedésnek ugyanis az volt a következménye, hogy a szakszervezetek úgy tudták elérni a dolgozó lakosság anyagi helyzetének a javulását, hogy közben nem zavarták meg a tőkés felhalmozási folyamatot. Ha arra gondolunk, hogy a reálbérek növekedése, a munkaidő csökkenése a német fejlődésben összehasonlíthatatlanul nagymérvű volt, és ehhez hasonló nem zajlott le az utolsó száz évben, miközben a munkásság egy korábban elképzelhetetlennek vélt életszínvonalat ért el, akkor érthetővé válik, hogy a szakszervezeti vezetés és a munkások többsége arra számított, hogy a szakszervezeti érdekképviseletnek a rendszer követelményeihez igazítása a további gazdasági növekedéshez való hozzájárulást jelent.

További alapot jelentett, hogy a német munkásmozgalom a fasizmus, a háború és a nyugatnémet kapitalizmusnak az Egyesült Államok segítségével megvalósított restaurációja következtében nagymértékben demoralizált volt. Nem szabad továbbá lebecsülni az antikommunizmus hatását sem a munkásságra.

Kolosi: A nyugatnémet szakszervezetek politikájának jellemzése kapcsán olyan fogalmakkal lehet a szakirodalomban találkozni, mint „integrált", „pragmatikus", „kooperáció", „a rendszerrel szemben konform" szakszervezeti politika. Ezekkel a fogalmakkal különböző szerzők azt akarják kifejezni, hogy a szakszervezetek alárendelik politikájukat a fennálló rendszer biztosításának, és a dolgozók érdekképviseletét csak a rendszer által megszabott keretek között kívánják gyakorolni. Hogyan ítélik meg Önök ezeket az elképzeléseket? Miként helyezik el a szakszervezetek jelenlegi politikáját a tagság érdekképviselete és a rendszer biztosításának igénye között?

Jacobi: A nyugatnémet szakszervezetek politikájának jellemzésére találó a „kooperatív" fogalom. A „kooperatív szakszervezetek" speciális típusát a következő ismertetőjegyekkel írhatjuk le:

a) A kooperatív szakszervezetek pragmatikus politikát gyakorolnak a fennálló kapitalizmus talaján, amelynek alapelveit elismerik. Az antikapitalista célkitűzéseket a szociálreformista elképzelések érdekében feladják.

b) A kooperatív politika egyfelől a prosperáló kapitalizmust, másfelől az együttműködésre kész szakszervezeti tagságot feltételezi, amelynek igényei mennyiségileg és minőségileg is a kapitalista stabilitási és növekedési feltételekhez igazíthatók. Csak ebben az esetben lehet a tőkés funkciómechanizmust potenciálisan zavaró szakszervezeti hatalmat a tőke és a munka kooperatív összefüggéséhez hozzákapcsolni.

c) A kooperatív szakszervezetek céljaik eléréséhez csak korlátozottan veszik igénybe saját hatalmi potenciájukat. Jellemző az alacsony sztrájkkészség és a defenzív munkaharc.

d) A kooperatív szakszervezetek számára szükséges saját döntési folyamatuk centralizálása, amely az alkalommal és a vállalkozókkal való együttműködés feltétele.

e) A kooperatív szakszervezetek a tőke és a munka közötti konfliktusok formalizálására és jogi keretek közé szorítására törekszenek, amivel megnehezítik, hogy a tagság egy másfajta szakszervezeti politikát vigyen keresztül.

f) A kooperatív szakszervezet e gyakorlatával a rendszer stabilitását és a tagság apátiáját erősíti, érdekeit a tőkés információnak megfelelően strukturálja, és az integrálódás irányába hat.

Leminsky: A szakszervezeti politika számára mindig szükségszerű, hogy alkalmazkodjék az adott viszonyokhoz, és mindig célja, hogy hasson az adott rendszerre. A szakszervezetek tehát nem vonatkoztathatnak el egy ország gazdasági-politikai szituációjának egészétől. Így a Német Szakszervezeti Szövetségbe tömörült szakszervezetek a második világháború után egy új gazdasági rendszerre törekedtek, amelyből azonban az üzemen belüli részvételnél csak egyes elemeit tudták kiharcolni. A gyors gazdasági növekedés és a teljes foglalkoztatottság időszakában a foglalkoztatottak számára a jövedelem növekedését, a munkaidő megrövidítését és a szabadság szabályozását harcolták ki, amelyek a Német Szövetségi Köztársaságban bérből és fizetésből élő foglalkoztatottak számára a magasan fejlett ipari országokkal összehasonlítva is kedvezőbb életszínvonalat biztosítanak. A gazdaság és a társadalom strukturális problémáinak növekedésével a szakszervezetek védelmi intézkedéseket fejlesztettek ki, ami a társadalmi biztosítást, a felmondási korlátozást, a munkakörülmények javítását és egyéb intézkedéseket jelent. Egyúttal ismét feléledt a vita a gazdasági rendszer irányításáról, ami például a strukturális politikáért, a beruházások irányításáért, a vagyonképzési szabályozásért és a munkához való jogért folyó kuzdelmet is magában foglalja.

Ehhez mindig hozzátartozik a munkavállalók konkrét helyzetének javítása is, mivel az anyagi és nem anyagi követelésekre vonatkozó, a szakszervezetek által kiharcolt haladás a foglalkoztatottak számára nagyobb reális mozgásteret is jelent, mert azt a vállalkozók mind kevésbé redukálhatják. Ezt a tényállást lehet a fennálló rendszer biztosításaként értelmezni, azonban tekinthetjük a rendszer megváltoztatásának előkészítéseként is.

Pickshaus: Ez a probléma valójában a szakszervezetek és a szakszervezeti harc funkciójának alapkérdését jelenti a kapitalista rendszerben. Jelenleg a DGB-szakszervezetekben domináló politikai irányzat, amelyet bizonyára adekvátan lehet az „integratív" vagy a „rendszerkonform" fogalmakkal jellemezni, a szakszervezeteket mint „rendszerfaktorokat" akarja a fennálló kapitalista társadalomban integrálni. Ez kifejeződik a lemondásban az aktív, harci intézkedéseket is magában foglaló kollektív szerződési politikáról, a reformelképzeléseknek lehatárolásában a rendszer stabilizálását szolgáló követelményekre és minden olyan javaslat támogatásában, amelyek – mint például az úgynevezett vagyonképzés – a munkásoknak és az alkalmazottaknak mind az egyes tőkés vállalkozókhoz, mind az összrendszerhez kötését szolgálják.

Másrészt a szakszervezetekben feltétlenül vannak olyan erők, amelyek – ha gyakran ingadozásokkal és felemás módon is – a konkrét gazdasági, társadalmi és politikai összeütközésekben a munkásosztály napi érdekeit képviselik, abból kiindulva a rendszer kritikáját fejlesztik ki, rámutatnak az osztályellentmondásokra, és a szakszervezeteknek mint harci és ellenhatalmi szervezeteknek az erősítéséért szállnak síkra. Mint már említettem, ezek a pozíciók az utóbbi években különösen a szakszervezeti ifjúság körében erősebben artikulálódtak.

Kolosi: A szakszervezeti vezetésnek a tőkés rendszerrel szembeni úgynevezett konformpolitikájának okaként gyakran hivatkoznak arra, hogy a tagság csak csekély befolyással rendelkezik a szakszervezetek politikájára és szervezetére. Fordítva pedig, a szakszervezeti vezetés saját politikáját gyakran a munkásság kevéssé fejlett szakszervezeti és politikai tudatával igyekszik igazolni. Felvetődik tehát a kérdés: valóban haladóbb lenne-e a szakszervezetek politikája, amennyiben a tagság nagyobb kontroll-lehetőséggel rendelkezne?

Pickshaus: A bérmunkások tudatának „alulfejlettségére" hivatkozás gyakran csak tiszta apológia, az, amikor a szakszervezeti harci eszközök mobilizálásáról és bevezetéséről való lemondást kell „megideologizálni". A szakszer-

vezeteknek harci szervezetekké fejlődése minden szakszervezeti tagnak a döntési folyamatba bevonását, informálását, aktivizálását feltételezi. A szervezet ilyen demokratikus ellenőrzésének keresztülvitele a szakszervezetek ütőerejét növeli, és a funkcionális apparátus „önállósodása" ellen hat.

Jacobi: A szervezett nyugatnémet munkásság jobb mint a híre. Nem kevés kollektív szerződéssel kapcsolatos harc mutatja, hogy a szakszervezeti vezetés a tagság ellenállása ellenére határozza el a harci akciókat. A tagságnak a szakszervezeten belüli akaratkialakítási folyamatba és a kollektív szerződések gyakorlatába bevonása bizonyára a szakszervezetek fejlesztését és társadalmi partneri együttműködés akadályozását jelentené. A kapitalizmusban továbbra is fennáll az érdekek antagonizmusa, amelyet a kooperatív politika csendesíteni próbál, s a tagság szisztematikus bevonása azonnal - saját dinamikájából következően - harcosabb szakszervezeti politikához vezetne.

Leminsky: A szakszervezeti politikát és a tagság befolyását kölcsönös kapcsolatokban kell nézni, ezért nem fogadom el azt a felfogást, hogy ez a politika általánosságban „rendszerreformként", vagy „hozzáidomultként" jellemezhető. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a DGB-hez tartozó 16 szakszervezet közötti különbségeket, mivel ezeknek a tagszakszervezeteknek tényleges hatalmuk van. A szakszervezeti vezetés és a tagság viszonyának e különbségei a történelmi fejlődéstől, a tagság képzettségi szervezetétől, az üzem nagyságától és egyéb tényezőktől függnek. Összességében kétségtelenül szükséges, hogy a tagságot erőteljesebben bevonjuk a szakszervezeti politikába, a bizalmi-szervezetek kiépítésének tulajdonított nagy jelentőség mutatja e kérdés fontosságát. Ez azzal is összefügg, hogy az üzemi politika problémája valószínuleg minden korábbi időpontnál sokkal erőteljesebben a szakszervezeti politika „középpontjába" került. Ez mindenekelőtt a bizalmiak, az üzemi tanácsok, a részvétel a kollektív szerződésekkel kapcsolatos integrációt jelenti.

Kolosi: A szakszervezetek a dolgozók érdekképviseleti szervei. A dolgozók között azonban igen különböző csoportok és rétegek vannak, amelyeknek

érdekei részben el is térnek egymástól. Hogyan ítélik meg Önök ezeknek a különböző csoportoknak és rétegeknek szakszervezeti érdekképviseleti lehetőségét? Hogyan tudják a nyugatnémet szakszervezetek – amelyeknek tagságában a szakmunkások lényegesen arányuk felett vannak képviselve – a nem kvalifikált munkások vagy a kulföldi munkások, a nők, vagy akár az alkalmazottak érdekeit képviselni.

Jacobi. Tény, hogy a nyugatnémet szakszervezetek gerincét a szakmunkások alkotják. Szakszervezeti tudatuk és szervezettségi fokuk magasabb a dolgozók más csoportjainál. Ők keresnek a legjobban és a szakszervezetek politikájával többségük egyetért A főhivatásu és egyéb funkcionáriusok között arányuknál jobban vannak képviselve. Ugyanakkor azonban a szakszervezeten belüli ellenzék magja is a szakmunkások közül rekrutálódik

Leminsky. A dolgozók különböző érdekeinek kiegyenlítése a szakszervezeti politika egyik lényeges feladata. Ennek a kiegyenlítésnek elemeit jelentik a bérkovetelések módja (a százalékos bérkövetelés, amely a különbségeket nem csokkenti, vagy az abszolut összegben megfogalmazott bérkövetelés, amely a kulonbségek arányát csokkenti); meghatározott munkavállalói csoportok védelme, mint például az idősebbek elbocsátásának korlátozása: a munkafeltételek javítását – a „munka humanizalását" – szolgáló intézkedések, mint a normák csökkentése, az éjszakai műszak korlátozása; a továbbképzesi lehetőségek megkönnyítése és hasonló követelések, amelyek kulonosen a betanított és a segédmunkások számára lényegesek.

Éppen az utóbbi években jelentősen nőtt a bizalmiak között nők és a kulföldiek aránya az uzemi tanácsokban is. A szakszervezeti oktatásban kulönosen sokat kell törődnunk ezekkel a csoportokkal. Hasonló a helyzet az alkalmazottaknal is, szakszervezeti szervezettseguk az utóbbi években jelentősen megnőtt, hiszen a racionalizálási folyamatok őket éppúgy erintik, mint a munkásokat

Jacobi A bérmunkasok különbozó csoportjainak specifikus szakszervezeti érdekképviselete csak akkor valósítható meg, ha ez egy csoportokat egyesítő szakszervezeti stratégia integráns része. A dolgozok közos érdekeinek elsőbbsége nem a kulonboző csoportok és rétegek különos érdekeivel szem-

ben áll. A csoportspecifikus sajátosságok három problémakörre oszthatók fel.

a) A dolgozók egyes csoportjai közötti különbségek csökkentéséhez – a bérekre, a fizikai és szellemi munkaigénybevételre vonatkozóan – sürgősen szükséges egy olyan politika, hogy a szakszervezeti szolidaritás a továbbiakban ne bomoljon fel. A nők, a betanított és a segédmunkások specifikus hátrányait erőteljesebb szakszervezeti aktivitáson keresztül kell csökkenteni.

b) A nők és különösen a külföldi munkások társadalmi és szakszervezeten belüli diszkriminációját érdekeik erőteljesebb figyelembevételével és egy erősebb szakszervezeti kisebbségi jogvédelemmel kell ellensúlyozni.

c) Külön problémát jelentenek az alkalmazottak, akik tradicionálisan csak kevéssé szervezettek, és mindeddig még sohasem volt az alkalmazottaknak vezető szerepe a tőkével való összeütközésben. Az alkalmazottak orientálódása a szakszervezetekhez valószínűleg csak akkor fog felerősödni, ha erőteljesebben alávetődnek a tőkés kizsákmányolási folyamatnak. Minél inkább kiegyenlítődik a munkások és alkalmazottak bérhelyzete és munkakörülménye, annál nagyobb az esély, hogy a tradicionálisan *rendi orientációjú* alkalmazottak a szakszervezetekkel jobban együttműködnek. Az alkalmazotti problematika azért fontos a szakszervezetek számára, mert a dolgozók között az alkalmazottak száma és aránya állandóan nő, szervezettségi foka azonban stagnál.

Pickshaus: Éppen az utóbbi években erősödött meg határozottan az említett csoportok szervezettségi színvonala. Ez összefügg azzal, hogy a munkásosztály e rétegei és csoportjai mindinkább részt vesznek a sztrájkösszeütközésekben. Megfigyelhető az alkalmazottak – mindenekelőtt a szolgáltatások területén dolgozók – növekvő aktivitása. Az 1973 nyarán lezajlott sztrájkokban a külföldi munkások és munkásnők is igen aktív, sőt gyakran kiváltó szerepet játszottak. Általában a nők is erőteljesebben vettek részt a sztrájkokban. Bizonyára ezek a folyamatok ellentmondásosak és bonyolultak. A munkásosztály különböző részei közeledése és erősödő közös és aktív magatartása összességének pozitív tendenciája arra serkenti a szakszervezeteket,

szakszervezeteket hogy még erőteljesebben figyeljenek a mindenkori specifikus érdekeltségekre és hangsúlyozzák az összosztály érdekeit. Emellett különösen most, a válság nyomása közepette ellen kell szegülni minden olyan kísérletnek, amely a munkásosztályt különböző csoportokra akarja bontani és ezeket a csoportokat egymás ellen akarja kijátszani.

Kolosi: A szakszervezeti politika alakulásában jelentős szerepet játszott a nyugatnémet gazdaság relatív stabilitása, a gazdasági növekedés és teljes foglalkoztatottság. 1975-ben azonban a növekedés helyett 4 %-kal visszaesett a társadalmi össztermelés, és több mint 1,3 millió volt a munkanélküliek száma. Hogyan hat ki ez a gazdasági válság a szakszervezeti politikára, és milyen változások várhatók a szakszervezeti politikában a jövőben?

Jacobi: A Német Szövetségi Köztársaságban a jelenlegi gazdasági válság kettős következménnyel jár a szakszervezetekre. Egyrészt a visszaeső társadalmi termék csökkenti a szakszervezeti bérkövetelések anyagi alapját, másrészt az 1 millió feletti, 4,5 %-nak megfelelő munkanélküliség gyengíti a szakszervezetek hatalmát. A társadalmi-partneri szakszervezetek védelmi politikája ilyen körülmények között is a kooperatív politika formáinak vetődik alá. A szakszervezetek tartózkodnak a tagság mobilizálásától a válság körülményei között. A szociáldemokrata kormány nyomása – mivel a tőke érdekeinek megfelelő politikával akar a válságból kilábalni – is azzal jár, hogy a szakszervezetek messzemenően passzívak maradnak. Akceptáljak a kormány irányvonalát a bérek mérsékeltebb emelésére, amely pedig nemegyszer még az inflációs terheket sem egyenlíti ki, és tartózkodnak a munkanélküliség elleni aktívabb harctól. A tőke kihasználja ezt a szituációt avégett, hogy a munkásmozgalomban már kiharcolt jogokat megnyírbálja. A bérmunkások munkafegyelmének, a munkakörülményeknek a nehezítése, a kötelező minimumon felüli bérek csökkentése, a társadalmi juttatások „leépítése", az aktív szakszervezeti ellenállásra ösztönöz. Miközben a bérmunkások nagy része ezt a szituációt rezignáltan tudomásul veszi, számos munkáskollektíva ellenállást szervez, amely mindeddig a szakszervezetek tétlensége miatt nem fejlődött tovább, és izolált maradt.

Pickshaus: A jelenlegi ciklikus válság a szakszervezeti politika számára mindenekelőtt – általánosságban – a harci körülmények megnehezedését jelenti: egyfelől a válságmechanizmuson és annak gazdasági és üzemi kihatásain keresztül, másfelől az állami tevékenységnek a profitrendszer aktuális követelményeihez alkalmazkodása révén és harmadrészt a munkásosztályban tovább szélesedő félelem útján, hogy elveszítik munkahelyüket.

Egy ilyen szituációban az válik a szakszervezetek politikájának központi kérdésévé, hogy vagy a tőkés válság törvényszerűségének és a tőke, s a kormány jelenlegi gazdasági és politikai általános offenzívájának alávetődnek és tétlenül várják a következő fellendülést, vagy pedig éppen most kényszerülnek arra, hogy a szakszervezeti harcot szembeszegezzék a válságból adódó terhek áthárításának igényével, és ezzel a válság hatásait a munkásosztály érdekeinek megfelelően enyhítsék. A rezignatív alkalmazkodás, a lemondás a szakszervezeti ellenhatalom mobilizálásáról feltétlenül egyértelműen roszszabbítaná a harci körülményeket, és a válság jövőbeni leküzdésének perspektíváit is. Azért is, mert a tőke és a kormány a válságszituációt a tőke és a munka közötti politikai erőviszonyok alapvető revíziójára kívánja felhasználni.

Jacobi: A szakszervezeti vezetés számítása azon a kettős reményen alapszik, hogy egyrészt a visszafogottság a nyugatnémet kapitalizmus feléledését fogja elősegíteni, másrészt pedig a jelenlegi magatartást a tőke a fellendülés időszakában honorálni fogja. Ezek a remények azonban csak akkor teljesülhetnek, ha a nyugatnémet kapitalizmus valóban a korábbi fejlődési rátát tudja elérni. Amennyiben megmarad a munkanélküliség, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a tagság elégedetlensége a politika részleges megváltoztatására kényszeríti a szakszervezeteket.

Lesinsky: Az utóbbi években a szakszervezeti tagság száma növekedett, mert a gazdasági nehézségek időszakában különösen világossá vált a szakszervezetek védelmi funkciója. A szakszervezetek harcolnak a bércsökkentések, az elbocsátások, a racionalizálásokna'' a munkások számara hátrányos következményei ellen. Síkraszállnak a társadalmi biztonság kiépítéséért,

követelik az ifjúság képzési helyeinek bővítését, a gazdaság irányítását (a beruházások irányítását, a struktúrapolitikát, az üzemen túli részvételi jogokat), amelyek a munkához való jogot biztosítják. Viták folynak a szakszervezeti munka új koncepciójáról is, ennek azonban még nem alakultak ki végleges kontúrjai. Bizonyosnak tűnik számomra, hogy a szakszervezetek az utóbbi húsz évnél erőteljesebben fogják autonómiájukat hangsúlyozni, hogy alapvetően felülvizsgálják pozíciójukat, és emellett jelentős szerepet fognak játszani az üzemi politika és az összgazdasági s össztársadalmi elképzelések összekapcsolásában.

Pickshaus: Számos szakszervezeti határozat és programszerű megnyilatkozás fejezi ki a szakszervezeti harc ama aktuális szükségszerűségét, hogy ellenszegüljenek a válság terhei munkásosztályra áthárításának. A szakszervezeti vezetés jelenlegi politikáját mégis az jellemzi, hogy egyre jobban alárendelődik a válságmenedzsment szociáldemokrata kormánypolitikája imperatívusainak, és lemond a szakszervezeti ellenhatalom mobilizálásáról.

Mindemellett a gyakorlat azt mutatja, hogy a szélesedő és a tömegkommunikációs eszközökön keresztül is előmozdított regzignáció ellenére sok üzemben jelen van a harckészség, hogy a reálbért biztosítsák, hogy a társadalmi szolgáltatások „leépítése", a munka növekvő intenzitása és a munkahelyek felszámolása ellen harcba szálljanak. Ahol az üzemi és helyi szakszervezeti szervek eddig is előmozdították és szervezték ezt a harckészséget, ott a sikerrel vezetett védelmi harc számos példáját is megtalálhatjuk. A további fejlődés mindenekelőtt attól függ, hogy sikerül-e ennek a harckészségnek a kibontakozását előrelendíteni, és a szakszervezeti politikát összekapcsolni az osztálypozíciók megerősítésével.

JEGYZETEK

Jegyzetek „A társadalmi struktúra problémái" című fejezethez

[1] Lásd ehhez a kritikai elmélet és a funkcionalista pozitívizmus közötti ismeretelméleti-metodológiai vitát. Megjelent a Der Positivismussreit in der deutschen Soziologie (Soziologische Texe 58.Luchterhand) és a Logik der Sozialwissenschaften (Kiepenheuer und Witsch Köln-Berlin) kötetben. A problémát a társadalmi struktúra vonatkozásában részletesen elemzi Papp Zsolt: Metodológiai és kutatáslogikai alternatívák a társadalomszerkezet vizsgálatában. Szociológia, 1974/3.

[2] Ez világosan megmutatkozott a Német Szociológiai Társaság 16. kongresszusán, amelynek központi témája az volt, hogy a jelenlegi Német Szövetségi Köztársaság későkapitalista avagy „ipari" társadalom-e. Lásd a Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft (szerk.Th.W.Adorno.Stuttgart, 1969. Enke-Verlag) című kötetben.

[3] Theodor *Geiger:* Die soziale Schichtung des Deutschen Volkes. Stuttgart 1932.

[4] René König: Soziologie heute. Zürich 1949. 70.old.

[5] Jó összefoglalást ad erről K.M.Bolte a Fischer Soziologie Lexikon és Renata Maynitz a Bernsdort-szerkesztette szociológiai lexikon „Schichtung" und soziale Mobilität. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft, 5. 1961.

6 M. Rainer *Lepsius:* Ungleichheit zwischen Menschen und soziale Schichtung, in: Soziale Schichtung und soziale Mobilität. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft, 5. 1961. (továbbiakban K.Z. f. S. Sonderheft) 54.o. Véleményem szerint – Lepsius nézetével szemben – az a helyes különbségtevés a rétegződés- és az osztályelmélet között, hogy az előbbi a társadalmi különbségekből, az utóbbi pedig az e különbségeket is meghatározó társadalmi viszonyokból indul ki. Igy nem értünk egyet Dahrendorf megközelítésével sem, aki a rétegfogalom leíró, analítikus jellegében látja a különbséget. Vö. Ralf Dahrendorf: Soziale Klassen und Klassenkonflikt. Stuttgart 1957. IX.o.

7 Ralf *Dahrendorf:* idézett munka.

8 Ralf *Dahrendorf:* Über die Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen, in: Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart, Heft 232. Tübingen 1961. 23. old.

9 M.R. *Lepsius:* idézett munka, 60. old.

10 Ugyanott, 63. old. Lásd még ehhez M.R. Lepsius: Aspekte der Ungleichheit. Tübingen 1966. Lepsius felfogása G.C. Homans amerikai szociálpszichológus nézetein nyugszik. „Egy csoporttag cselekedeteiben minél jobban megközelíti a csoport normáit és értékeit, annál magasabb a (szociometrikus) rangja". Riechen-Homans: Psychological Aspects of social

Structure, in: G.Lindsey (szerk.) Handbook of Social Psychology, Vol. II. Cambridge 1954. 789. old.

[11] A kölni egyetem Szociológiai Intézete és a Középosztálykutatási Intézet szociológiai osztálya – König, Scheuch, Röschemeyer és Daheim vezetésével – 1954 és 1961 között három nagyobb és több kisebb reprezentatív vizsgálatct végzett különböző témakörökben, amely vizsgálatok mérésére hasonló módszert alkalmaztak.

[12] Erwin K. Scheuch és Hansjürgen Daheim: Sozialprestige und Soziale Schichtung, in: K.Z.f.S. Sonderheft, 69.old. A végleges súlyozás – amit itt közlünk – eltért a tervezettől, amit a pontok aránya mutat. A pontok részletes számítását lásd 97–103.old.

[13] Idézett munka, 103.old.

[14] Idézett munka, 92.old.

[15] Dahrendorf: Über die Ursprung der Ungleichheit, Tübingen 1966. 32.old.

[16] Vö.: H. *Schelsky:* Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart Stuttgart 1955. 218.old. és következő oldalak. Schelsky ezt a tételét később is fenntartotta. Lásd Auf der Suche der Wirklichheit című művét. (Düsseldorf-Köln 1965)

[17] Vö.: *Bolte-Kappe-Neidhardt:* Soziale Schichtung der Bundesrepublik Deutschland, in: K.M. *Bolte:* Deutsche Gesellschaft im Wandel I. k. Opladen 1967. Leske Verlag 283-284.old.

[18]Ugyanott, 296–297.old.

[19]Lásd a 2. táblázatot: mind Bolte számításában, mind pedig ennél az utóbbi megjegyzésnél a Scheuch-vizsgálatban megkérdezettek ama 18 %-a, akik nem voltak besorolhatók, kimaradt a számításból.

[20]Vö. idézett munka. 312–315. old.

[21]Idézett munka 313. old. Ugyanakkor arra is utalnunk kell, hogy a Bolte által egyedül fontosnak tartott foglalkozás szerinti rétegződést rendkívül gazdag adatbázison elemzi. Lásd *Bolte:* Entwicklungen und Probleme der Berufsstruktur, in: idézett munka, II. k. Oplanden 1970. 279–449. old.

[22]Vö. *Dahrendorf:* Soziale Klassen und Klassenkonflikt, idézett kiadás és vö. Conflicht after class. in: The Third Noel Buxton Lecture of the University of Essex, 2. March 1967. Különösen lásd az utóbbi írás 32. lábjegyzetét.

[23]*Kleining-Moore:* Struktur und Prestige-mobilitat in der BRD. K.Z.f. S. 1971/1.sz.

[24]A társadalmi önbesorolás mérésére használt úgynevezett SSE rendszer leírását lásd: *Kleining-Moore* cikkében a K.Z.f.S. 168/3. számában.

[25]*Kleining-Moore:* Idézett munka.

[26]F. *Fürstenberg:* Die Sozialstruktur der BRD. Opladen 1972. 120.old.

[27] A „késŏkapitalizmus" fogalmával egyes magukat marxistának tartó kutatók azt akarják kifejezni, hogy a jelenlegi nyugati társadalmak a kapitalizmus új fejlődési szakaszát jelentik, egyúttal azonban el akarják magukat határolni attól az álláspontól, amely ennek az új fejlődési szakasznak a főbb jellemzőit az „állammonopolista kapitalizmus" fogalmában foglalja össze. A „késŏkapitalizmus" fogalmának értelmezéséhez lásd: Claus *Offe:* Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Frankfurt 1972. Suhrkamp Verlag „Spätkapitalismus Versuch einer Begriffsbestimmung" c. fejezetét, 7–25.old.

[28] J. *Bergmann,* G. *Brandt,* K. *Körber,* E.T. *Mahl* és C. *Offe:* Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung. Lásd a Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? című kötetben; idézett kiadás, 79.old.

[29] Th. W. *Adorno:* Einleitungsvortrag zum 16. Deutschen Soziologentag, ugyanabban a kötetben, 18. old. A kollektív munka szerzői az értéktöbblet helyébe a felesleg..-többlet fogalmát állítják. Lásd erről *Sweezy-Baran:* Monopoly Capital. New York–London 1966.

[30] *Bergmann, Brandt...* Idézett munka, 81–82.old.

[31] Ugyanott, 83–84. old.

[32] Jürgen *Ritsert*–Claus *Rolshausen:* Zur Socialstruktur Bundesrepublik Deutschland, in: *Ritsert:* Erkenntnistheorie, Soziologie und Empirie, Frankfurt/Main 1971. Lincksdruck Verlag 135.old.

[33] *Dahrendorf:* Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung. Lásd a Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? című kötetben; idézett kiadás, 98.old.

[34]Ugyanott.

[35]Claus *Offe:* Strukturprobleme des kapitalistischen Staates, Frankfurt 1972. Suhrkamp Verlag, 9.old. Ezúttal nem térünk ki részletesen Offe koncepciójának kritikai ismertetésére. Ezt megtalálhatja az olvasó Papp Zsolt idézett cikkének 435–447. oldalán.

[36]Urs *Jaeggi:* Kapital und Arbeit in der Bundesrepublik, Frankfurt 1973. Fischer Verlag 33. old. Lásd még ehhez: Joachim *Bergmann:* Konflikt und Konsens, Dar Argument 42. 1967. 80. old. Bergmann-nak erre a cikkére különösen azért hívjuk fel a figyelmet, mert ismereteink szerint e koncepció első kifejtése itt található meg; miközben megjegyezzük, hogy a szerző - mint az érdekképviseletről szóló részben világosan látni fogjuk – ma már túllépett e nézetrendszer bizonyos korlátain.

[37]Claus *Offe:* idézett munka, 19. old. Offe kritikájához lásd: Sebastian *Herkommer:* Zur Politisierung techniser Intelligenz, II. rész. Sozialistische Politik 1969/4. és Wolfgange *Müller* – Christel *Neusüss* Die Socialstaats-illusion und der Wiederspruch von Lohnarbeit und Kapital. Sozialistische Politik, 1970/6–7.

[38]Ezzel kapcsolatos véleményemet részletesen kifejtettem a „Társadalmi struktúra és szocializmus" (Budapest 1974) című irásomban az 57–89. oldalon.

[39]Vö. S. *Landshut.* Die Gegenwart im Lichte der Marxschen Lehre, in: Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik 1956/1. 47.old.

[40]Vö. Jürgen *Habermas:* Technik und Wissenschaft als Ideologie, Frankfurt 1968. Suhrkamp Verlag, 84.old.

[41]Heinz *Jung és munkatársai:* Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950–1970. II. köt. Frankfurt 1973. I.M.S.F. kiadás, 110.old.

[42]Ugyanott, 94. old. Itt jegyezzük meg, hogy más számítások ettől némileg eltérő arányokat hoznak. Eckart *Hildebrandt* például 1960-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát 13,7 %-ban, az iparban 47,9 %-ban, az egyéb területeken 38,3 %-ban adja meg és ugyanezek az arányok szerinte 1970-ben 8,5 %, 48,8 %; 42,7 %; és 1972-ben 7,7 %; 48.0 %; 44,3 %. (.V.ö. Eckart *Hildebrandt:* Entwicklung der Beschäftigungsstruktur und Kompfos 19–21. és 44. old.) A Német Szövetségi Köztársaság Statisztikai Hivatalának adatai szerint pedig 1970-ben 8,4 %; 48,7 %; 42,9 % és 1974-ben 7,4 %; 47,3 %; 45,3 % voltak a megfelelő adatok. (Statistisches Jahrbuch, 1975. kiadó: Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, 1975. 150. old.) Az adatok eltérései a számítási módszerek bizonyos eltéréseiből fakadnak, a tendenciák azonban teljesen egybevágnak és az 1972–1974-es adatok is azt mutatják, hogy ugyanezek a tendenciák továbbfolytatódnak.

[43]H. *Jung* és munkatársai: idézett munka, 24. és 136. oldal. A Statisztikai Hivatal adatai szerint 1974-ben a foglalkoztatottakon belül 9,1 % az önállóak; 5,2 % a segítő családtagok; 40,9 % a hivatalnokok s alkalmazottak és 44,8 % a munkások aránya. (Statistisches Jahrbuch, 1975. idézett kiadás 152. old.) Itt jegyezzük meg, hogy ezek a kategóriák a tradicionális társadalomstatisztikai kategóriák, amelyek munkajogi különbségeket is hordoznak. A hivatalnok lenyegében alkalmazottat jelent. Bonyolultabb a különbségtétel a munkások és alkalmazottak között. Nálunk ugyanis sok olyan tevékenység, amelyet mi a munkásokhoz sorolunk (például

kereskedelmi eladók, személyes szolgáltatások fizikai dolgozói, vendéglátóipari tevékenységek stb.) az alkalmazottak között jelennek meg.

[44]V.ö.: H. *Jung* és munkatársai: idézett munka, I. köt. Frankfurt 1972. 106–108. old.; valamint F. Deppe, J. von Freyberg, Ch. Kievenheim, R.Meyer, F.Werkmeister: Kritik der Mitbestimmung. Frankfurt 1969. 194. old.

[45]Ritsert-Rolshausen: idézett munka, 120–121.old.

[46]Ugyanott, 122.old.

[47]Ugyanott, 125–126. old. A munkásosztály szerkezetében bekövetkezett változásokra később még visszatérünk.

[48]Ugyanott, 129.old.

[49]Ugyanott, 133–135.old.

[50]Vö. Ralf *Dahrendorf:* Sozialstruktur der Betrieben, in: Betriebsoziologie. Wiesbaden 1959. 25.old.

[51]Wolfgang *Littek:* Industriearbeit und Gesellschaftsstruktur. Frankfurt 1973. Europaische Verlagsanstalt, 98.old.

[52]Alfred *Sohn-Rethel:* Geistige und körperliche Arbeit. Frankfurt 1970. V.ö. Ugyanott, 181. old. Suhrkamp Verlag 169. old.

[53]V.ö. Ugyanott 181.old.

[54]K.H. Tjaden-*Steinhauer* és K.H. *Tjaden:* Zur Analyse der Sozialstruktur des deutschen Kapitalismus, Das Argument 61. 1970/9–10. 650.old.

[55]Ugyanott, 651.old.

[56]Ugyanott, 652.old.

[57]Ugyanott, 652.old.

[58]Ugyanott, 653.old.

[59]Ugyanott, 655.old.

[60]Lásd ehhez. W.*Zapf:* Wandlungen der deutschen Elite. München 1966; J. *Huffschmid:* Die Politik des Kapitals. Frankfurt/Main 1969. és R. *Badstübner:* Restauration in Westdeutschland 1945–1949. Berlin 1965.

[61]K.H. *Tjaden-Steinhauer* és K.H. *Tjaden:* idézett munka, 656–658old.

[62]Ugyanott, 659–664.old.

[63]Margarete *Tjaden – Steinhauer* és Karl Hermann *Tjaden:* Klassenverhältnisse im Spätkapitalismus. Stuttgart 1973. Ferdinand Enke Verlag.

[64]Projekt Klassenanalyse. Matieriallen zur Klassenstruktur der BRD. I. köt. Theoretische Grundlagen uns Kritiken; Westberlin 1973. VSA; II. kötet = Grundriss der Klassenverhältnisse (1950–1970); Westberlin 1974. VSA. Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung OmbH) A Projekt Klassen-

analyse keretein belül az I. kötet tanúsága szerint – 26 kutató dolgozik és ezen belül az egyéni teljesítményeket nem jelölik.

[65]Ennek az utóbbinak az elnevezésében ugyan eltérések vannak a három nézet között, azonban a különböző terminológia csak a különböző megközelítés következménye. Mindez azonban a munkásosztály fogalma körüli viták ban ragadható meg legjobban, és ezért a terminológiai különbségekre is majd ott térünk vissza.

[66]V.ö.: Emil *Lederer:* Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung. Tühbingen 1912. 24. old.

[67]V.ö. Max *Weber:* Wirtschaft und Gesellschaft. 11–12.old.

[68]V.ö.: *Schmoller:* Die soziale Frage. München–Leipzig 1918.

[69]V.ö. Fritz *Groner:* Die Angestellten in der modernen Gesellschaft, Frankfurt–Wien 1954. 99.old.

[70]Sigfired *Braun*–Jochen *Fuhrmann:* Angestelltenmentalität. Nauwied am Rhein 1970. Luchterchand Verlag 224.old.

[71]M. *Tjaden–Steinhauer* és K.H. *Tjaden:* Klassenverhältnisse im Spätkapitalismus. Idézett kiadás, 199.old.

[72]Ulf *Karditzke:* Die geduldigen Arbeiter; sokszorosított disszertáció. Berlin 1974. Jellemző Karditzke művének címe – „A türelmes munkások" – amely egyrészt kerüli az alkalmazotti kategória megnevezést, másrészt nem társadalom-gazdasági, hanem – a jogi privilégiumokból

következő – politikai, magatartásbeli különbséget lát a munkások és az alkalmazottak között.

[73]Eberhard *Dähne,* Heinz *Jung,* Christoph *Kievenheim:* Zur Klassenstruktur des staatsmonopolistischen Kapitalismus in der BRD, in: Klassenstruktur und Klassenbewusstsein in der BRD. Frankfurt 1974. Verlag Marxistischen Blätter, 21.old.

[74]H. *Jung és munkatársai:* idézett munka, I. köt. 140–142. old.

[75]Ugyanott, 135–137.old.

[76]Klassenstruktur und Klassenbewusstsein in der BRD. Idézett kiadó, 87. old. Ugyanebben a vitában pedig Willi *Gerns,* a DKP elnökségi tagja jóllehet elismerte az értelmiségfogalom használatának jogosultságát, mégsem tartotta az értelmiséget egységes rétegnek, hanem különböző osztályhelyzetű emberek csoportjának. Ugyanott, 91–92.old.

[77]Ezeket az adatokat és a számítás módját lásd H. *Jung* és munkatársai: idézett munka, II. köt. 262.old. A hivatalnokok esetében ugyanezeknek az elveknek az alapján végezték a felbontást. Ugyanott 296.old.

[78]Erről, elsősorban a kelet-európai értelmiség vonatkozásában, részletesen szóltam a Jablonában megrendezett tudományos konferencián 1974-ben. Lásd: Társadalomtudományi Közlemények, 1974/1.sz.

[79]Ernst *Mendel:* Die neue Arbeiterklasse. Frankfurt 1970. 127–133.old.

[80] Nels *Beckenbach* – Hans-Joachim *Barczky* – Sebastian *Herkommer* – Thomas *Malsch* – Rüdiger *Seltz* – Heiner *Stück:* Klassenlage und Bewusstseinformen der technischwissenschaftlichen Lohnararbeiter. Frankfurt 1973. Európäische Verlagsanstalt, 93.old.

[81] Jórészt ebből adódik, hogy a munkások és az alkalmazottak között általánosságban viszonylag jelentős társadalmi különbségek mutathatók ki. Lásd ehhez a göttingeni SOFI intézet vizsgálatát: Martin *Osterland*– Wilfrid *Deppe*–Frank *Gerlach*–Ulrich *Mergner*–Klaus *Pelte*–Manfred *Schlosser.* Materialien zur Lebens- und Arbeitsituation der Industriearbeiter in der BRD. Frankfurt 1973. Europaische Verlagsanstalt, valamint rövid összefoglalásként Martin *Osterland:* Angleichungs und Differenzierungsprozessé zwischen Arbeitern und Angestellten, in: Gewerkschaften und Klassenkampf. Kritisches Jahrbuch, 197^. Frankfurt, Fischer Verlag, 198–210.old.

[82] Heinz *Jung:* Zur Diskussion um den Inhalt der Begriffs „Arbeiterklasse", Das Argument 1970. 61. füzet 670.old.

[83] Klassenstruktur und Klassenbewusstsein in der BRD. Idézett kiadás, 59.old.

[84] Projekt Klassenanalyse, idézett munka, I. köt. 423.old.

[85] V.ö.: Sebastian Harkommer: Zur Bedeutung des Schichtsbegriffs für die Klassenanalyse. Sokszorosított konferenciaanyag (17. Deutschen Soziologentag. 1974. Kassel) 11.old.

[86] Projekt Klassenanalyse: idézett munka, I. köt. 268.old.

[87]Ugyanott, II. köt. 102. old.

[88]A Projekt Klassenanalyse munkatársai egy új, népszerűsítő jellegű tanulmányukban már határozottan a burzsoáziának mint egységnek a kezeléséért szállnak síkra és elutasítják azokat a nézeteket, amelyek a monopolkapitalizmus kialakulása alapján a monopoltőkés és egyéb kapitalista rétegek közötti ellentmondást a kapitalizmus új ellentmondásaként értelmezik. „Nem lehet kétségbe vonni, hogy léteznek monopóliumok. Azonban értelmetlen azt hangsúlyozni, hogy ezek jellemzik a modern termelés általános karakterét. A monopóliumok nem lehetnek a tőkés termelésben az általános termelési viszonyok..." (Joachim *Bischoff* szerkesztésében: Die Klassenstruktur der Bundesrepublik Deutschland. Westberlin 1976. Verlag für Studium der Arbeiterbewegung GmnH. 88.old.) Igy a Projekt Klassenanalyse munkatársai lényegében elutasítják a monopolkapitalizmus lenini elméletét.

[89]V.ö. Projekt Klassenanalyse munkatársai; idézett munka, II. köt. 406–423.old.

[90]Ugyanott, 219. old. Mindjárt meg kell említenünk, hogy a munkanélküliek külön rétegként kezelése már csak azért is problematikus, mert számuk a tőkés termelés ciklikussága következtében gyorsan változik. 1975-ben például a munkanélküliek száma tízszerese volt az 1970-esnek.

[91]Ugyanott, 159.old.

[92]A baloldal általában elutasítja a könyvekben és polgári sajtóban általános „vendégmunkás" kifejezést a külföldiekkel kapcsolatban, mivel őket a német munkásosztály integráns részének tekinti, hiszen nem „vendégségbe", hanem dolgozni jöttek a Német Szövetségi Köztársaságba.

[93] Ugyanott, 434.old.

[94] V.ö. Ugyanott, 439–447.old.

[95] H. Jung és munkatársai: idézett munka, I. köt. 74. old.

[96] Ugyanott, 5.old. Ugyanezt az érvelést lásd még: Klassenstruktur und Klassenbewusstsein in der BRD, idézett kiadó 83.old.

[97] V.ö.: Elmar *Altvater:* Klassenverhältnis im Spätkapitalismus, in: Kapitalismus in den siebziger Jahren. Frankfurt 1971. Europäische Verlagsanstalt, 35–58.old.

[98] Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 373.old.

[99] Benno *Biermann:* Die Soziale Struktúr den Unternehmenschaft, Stuttgart 1971. Enke Verlag, 97.old.

[100] Ugyanott, 92.old.

[101] Ugyanott, 130.old.

[102] Wolfgang *Zapf:* Beiträge zur Analyse der deutschen Oberschicht. München 1965. 141–143.old.

[103] A már említetteken túl a következő munkák nyújtanak e témában részletesebb tájékoztatást: Jörge *Huffschmied:* Die Politik des Kapitals. Frankfurt 1969; Urs *Jaeggi:* idézett munka; Helge Pross: Menager und

Aktionare in Deutschland. Frankfurt 1965; Jürgen, Zercke: Einkommens und Vermögenspolitik, in: Sozialdemokratie und Sozializmus heute. Köln 1968.

[104]V.ö.: Heinz Jung és munkatársai: idézett munka, II. köt. 220.old.

[105]Ugyanott, 180. és 235. old.

[106]Martin *Osterland.* Angleichungs- und Differenierungsprozesse zwischen Arbeitern und Angestellten, in: Gewerkschaften und Klassenkampf. Kritisches Jahrbuch 173. Frankfurt 1973. Fischer Verlag, 198.old.

[107]Ugyanott, 210.old.

[108]V.ö.: ugyanott, 204–205.old.

[109]Reinhard *Kreckel,* Dietmar *Broch,* Harwig *Thade* Vertikale Mobilität und Immobolitat in der BRD, Bonn–Bad Godesberg 1972. 85.old.

[110]Heinz *Abels* Sozialisation und Chansengleichheit. Dusseldorf 1972. Bertelsmann Universitätsverlag, 48.old.

[111]Heinz *Jung és munkatársai* idézett munka, II. köt. 577.old.

[112]Walter *Muller.* Bildung und Mobilitätsprozess–eine Anwendung der Pfadenanalyse. Zeitschrift für Soziologie 1972/1. 65–84.old.

[113]A meglehetősen nagyszámú mobilitásvizsgálatnak csak kisebb részét használhatja a marxista igényű analízis, mivel kategóriarendszerükben

ezek jórészt a stratifikációs kategóriákat használják. Különben az 1970 előtti mobilitáskutatásokról összefoglaló tájékoztatást nyújt *Kreckel-Broch-Thade* már idézett munkája. A legújabb kutatást Gerhard *Kleining* publikálta a Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1975/1–2. számában, ennek kategóriái azonban az osztályszempontú elemzés számára túl szűkek. Ezért Kleining egy korábbi vizsgálatát használjuk a továbbiakban, amelyet ugyan szintén bírálat ért (lásd például Karl Ulrich ¦ Meyer és Walter Müller cikkét a KZfS 1971/4. számában), mégis számunkra ez tűnt a legmegbízhatóbbnak és leghasználhatóbbnak.

114 Saját számításaim Gerhard Kleining: Die Veränderungen der Mobilitatschansen in der Bundesrepublik Deutschland, Kölner Zeitschrift für Soziologie... 1971/4. 1–7. táblázat, 797–908. oldal alapján. Nagyjából hasonló eredményeket kapunk egy ugyanebben az évben végzett másik vizsgálat adatait átszámítva is:

fiúk / apák	1	2	3	4	5	6	7	Összesen "cc"	%
1 vallalkozók és szabadfoglalk.	33	8	19	12	8	11	9	4778	6,6
2 vezető alk.hiv.	13	23	33	12	5	8	6	6365	9,5
3 egyéb alk. és hiv.	18	7	30	26	13	8	8	16750	25,3
4 szakmunkás	14	2	19	39	28	18	11	17104	25,8
5 bet. és sm.	11	1	11	29	29	6	20	15518	23,4
6 önálló iparos	11	2	9	19	8	45	11	2807	4,2
7 önálló paraszt	1	–	–	4	2	2	91	3452	5,2
Összesen "c"	5109	3177	12836	17334	11468	5996	10457	66 382	100,0
	7,7	4,8	19,3	26,4	17,3	9,0	15,8	8	100

Saját számításaim Hans Hofflauer, Hermine Kraft Materialen zur Statusmobilitat bei Männlichen Erwerbstatigen in der Bundesrepublik Deutschland, in Mitteilungen aus der Berufs- und Arbeitsmarktforschung 5. évf. 215. old. 1. és 5. táblázat alapján.

[115]V.ö.: Sigfrid *Braun* – Jochen *Fuhrmann: idézett munka,* 86. old.

[116]Martin *Osterland.* idézett munka, 199.old.

[117]Ebből adódik, hogy a munkásszármazású alkalmazottak kétszer olyan arányban ítélik sikeresnek életútjukat, mint az alkalmazotti származásuak. (V.ö.: Braun–*Fuhrmann:* idézett munka, 161.old.)

[118]Horst *Kern*–Michael *Schumann.* Industriearbeit und Arbeiterbewustsein. Frankfurt 1970. Europaische Verlagsanstalt II. köt. 137–163.old.

[119]Wolf Decken (Zur Struktur der Arbeiterschaft 1966, Wirtschaft und Statistik 1969/3. 146.old.) A következő adatokat közli ezzel kapcsolatban:

Teljesítménycsoport	1951		1966	
	nők	férfiak	nők	férfiak
Szakmunkások	12	58	6	57
Betanított munkások	46	25	49	32
Segédmunkások	42	17	45	11
Összesen:	100	100	100	100

Más kérdés, hogy a német munkásokon belüli arányok jelentősebben változtak, ez azonban azzal függ össze – s erre még visszatérünk –, hogy az alacsonyabb képzettségű munkák jelentős részét a hatvanas évek eleje óta külföldi munkások végzik.

[120]V.ö.: Th. *Huttinger, W. Steinhausen, D. Bosse:* Die Physische Belastung an Arbeitsplatzen der Eisen – Stahl-Industrie, Arbeit und Leistung 1969. 203.old.

[121]*Osterland–Deppe–Gerlach–Mergner–Pelte–Schlösses:* idézett munka, 133.old.

[122]Heinz *Jung és munkatársai:* idézett munka, II. köt. 543.old.

[123]Eike *Ballerstedt,* Wolfgang *Glatzer:* Soziologischer Almanach. Frankfurt (New York) 1975. Herder und Herder, 86.old.

[124]Lásd a 119. jegyzetben közölt adatokat. Ebből következik, hogy a német férfi segédmunkások aránya az összes foglalkoztatottakon belül mintegy 2%.

[125]V.ö.: Heinz *Jung és munkatársai.* idézett munka, II.köt.

[126]*V.o.* Christo *Helberger.* Diskriminierung der Frauen in Tarifverträgen, Gewerkschaften und Klassenkampf 73. Idézett kiadás, 209.old.

[127]M. *Osterland* idézett munka. 199.old.

[128]Elmar *Altvater:* idézett munka, 44–48.old.

Jegyzetek a „Társadalomkép és osztálytudat" című fejezethez

1 Helmuth *Schelsky:* Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf 1965.

2 Ehhez lásd még F. *Zweig:* The Worker in an Affluent Society. London 1961.

3 Lásd elsősorban: W.G. *Runciman:* Relative Deprivation and Social Justice, Hermondswort 1972. (az eredeti kiadás dátuma 1966) és J.H.*Wassergread:* The rediscovery of the Cash Nexus, in: Socialist Register 1970. Runciman központi tétele: a saját társadalmi státussal való elégedetlenség (Relative Deprivation) lényegében a tudat kritikai beállítódottságát egy teljesen absztrakt síkra helyezi át.

4 V.ö.: John H. *Goldthorpe,* David *Lockwood,* Frank *Bechkofer,* Jenifer *Platt:* The Affluent Worker, Cambridge 1969.

5 Serge *Mallet:* La nouvelle classe ouvriere. Paris 1964.

6 Horst *Kern*–Michael *Schumann:* Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein; 2. Frankfurt 1970. Europaische Verlagsanstalt. E végkövetkeztetés megtalálható: I. kötet 283.old.

7 H. *Popitz és munkatársai:* Das Gesellschaftsbild der Arbeiter Türingen 1957. 237.old. A hetvenes évek első felében lefolytatott marxista igényű vizsgálatok – mint erről később részletesen is szó lesz – lényegében hasonló következtetésre jutottak.

[8]Ezzel kapcsolatban lásd elsősorban: Jürgen *Habermas:* Bedingungen für eine Revolutionerung spatkapitalstischer Gesellschaftssysteme; in: Marx und die Revolution. Frankfurt 1970. 23–28. old. és Claus *Offe:* Politische Herrschaft und Klassenstruktur; in: Kress-Genghaas (szerk.). Politikwissenschaft Frankfurt 1968. 155–183.old.

[9]V.ö.: Frank *Deppe:* Das Bewusstsein der Arbeiter . Köln 1971. Pahl–Rugenstein Verlag, 112–113.old.

[10]Elmar *Altvater* Klassenverhältnis im Spätkapitalismus, in: Kapitalismus in den siebziger Jahren. Frankfurt 1971. Europäische Verlagsanstalt 37. old.

[11]Herman *Jaager*, Helge *Kühn*, Rudolf *Schmidt:* Gesellschaftliches und politisches Bewusstsein von Arbeitern. Erlangen-Nürnberg 1972. (hektografált kézirat) 31.old.

[12]Christel *Eckart*, Richard *Herding*, Ursula *Jaerisch*, Klaus *Japp*, Berndt *Kirchlecher*. Sozialle Ungleichhet und materialle Ansprüche. Frankfurt 1974. Kézirat. 10/1. old. (A tanulmány egy része publikálásra került: Gesellschaft szerk.: *Backhaus* és mások. IV. köt. Frankfurt 1975. Shurkamp Verlag)

[13]Ezért írja *Altvater* és *Huishen:* „A szociológia, amely abban a helyzetben van, hogy a munkások társadalomképét konstatálja, mindeddig kétségtelenül képtelen volt arra, hogy azokat a körülményeket vizsgálja, amelyek között a hamis tudat dichrom – és más – formái kitermelődnek és a másik oldalon destruálhatók." *Altvater-Huishen:* Produktive und nicht produktive Arbeit.., Sozialistische Politik, 1970/8. 59.old.

[14]Frank *Deppe:* idézett munka, 9.old.

[15]V.ö.: Positivismusstreit (szerk. *Adorno)* és újabban: *Habermas* und *Luhmann:* Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Frankfurt 1971.

[16]R.L. *Kahn* – C.F. *Cannel:* The Dynamycs of Interviewing. New York 1975. 59.old.

[17]F. *Deppe:* idézett munka, 179–181.old.

[18]C. *Eckart* és mások: idézett munka, 6/2. old.

[19]Ugyanott, 2/6–7. old.

[20]V.ö.: J. *Goldtherpe:* Klassenvorstellung bei gutverdienenden Arbeiter, in: Hörning (szerk.) Der „neue" Arbeiter. Frankfurt 1973. Fischer Taschenbuch Verlag, 125.old.

[21]V.ö.: C. *Eckart* és mások: idézett munka, 6. fejezet.

[22]*Herkommer:* Gesellschaftsbild und politisches Bewusstsein. Das Argument, 1969/50. 222.old.

[23]C. *Eckart* és mások: idézett munka. 6/70. old.

[24]Leírását lásd *Jaeger – Kühn – Schmidt:* idézett munka 3–70.old.

[25]Lásd M. *Schumann* – F. *Gerlach* – A. *Gschlössl* – P. *Milhoffer:* Am Beispiel der Septemberstreiks. Europaische Verlagsanstalt, Köln–Frankfurt 1971.

[26]Ez a kutatás – Eberhard Schultzer Scharnhorst közreműködésével – jelenleg folyik.

[27]Heinrich *Popitz* és munkatársai: Politisches Denken und Gesellschaftsbild des Arbeiters. Stornberg 1971. Verlag Politische Texte 128. és 135.old.

[28]Karl Ulrich *Mayer:* Ungleichheit und Mobilität in sozialen Bewusstsein Köln 1975. Westdeutscher Verlag, 81–85.old.

[29]Werner *Kudera,* Werner *Mangold,* Konrad *Ruff,* Rudolf *Schmidt:* Zum gesellschaftlichen und politischen Bewusstsein von Industriearbeitern, Erlangen–Nürnberg, 1975. (kézirat) 46.old.

[30]H. *Jager* és mások: idézett munka 91–83.old.

[31]Ugyanott, 106. old.

[32]C. *Eckert* és mások: idézett munka 6/43–55.old.

[33]V.ö.: E. *Altvater:* idézett munka, 38–41.old.

[34]K.U. *Mayer* idézett munka, 83.old.

[35]V.ö.: K.U. *Mayer:* idézett munka, 91. old. és C. *Eckart,* s mások: idézett munka, 6. fejezet.

[36]Ugyanott.

[37]Ugyanott, 6/14.old.

[38]*Kudera–Mangold–Ruff–Schmidt:* idézett munka, 34–35.old.

[39]C. *Eckart* és mások: idézett munka, 4/35. old. Utaljunk itt arra, hogy a valóságban a munkásgyerekek igen nagy hátránnyal indulnak, amit a különböző iskolatípusokba járók származási összetétele – mint az előző fejezetekben láttuk – igen világosan mutat.

[40]Ugyanott, 3/38.old.

[41]Ugyanott, melléklet A.27. táblája.

[42]Ugyanott, 4/44. és 5/72.old.

[43]Ugyanott, 4/1. old.

[44]K.U. *Mayer:* idézett munka, 109.old.

[45]Természetesen ez a jelenlegi tevékenységtől is függ. A teljesítménylegitimáció a képzetlenebb rétegeknél az egyéni fizikai teljesítményt, a képzettebbeknél az iskolában elsajátítható készséget jelenti. (C. *Eckart* és mások: idézett munka, 4/41.old.) Thomas von *Freyberg* vizsgálata ugyanakkor arra is rámutat, hogy nemcsak a jelenlegi tevékenység, hanem a fiataloknál a jövőbeni tevékenység anticipációja is döntő befolyásoló tényező. (V.ö.: Thomas von *Freyberg:* Jugendliche Arbeitnehmer..., Frankfurt 1973. Kézirat, 65. old.

[46]*Kern–Schumann:* idézett munka, 251–253.old.

[47]Ugyanott, 281.old.

[48]Ugyanott, 183.old.

[49]C. *Eckart és mások:* Idézett munka, 12/42–45.old.

[50]Ugyanott, 3/8.old.

[51]V.ö.: Lothar *Hack,* W. *Krause,* U. *Schmidt,* W. *Vachutka:* Klassenlage und Interessenorientierung, Zeitschrift für Soziologie 1972/1. 16–27.old.

[52]Frank *Deppe:* idézett munka, 188–189.old.

[53]*Kudera* és mások: idézett munka, 9–10.old. (Az én kiemelésem – K.T.)

[54]Ugyanott, 13.old.

[55]V.ö.: C. *Eckart* és mások: idézett munka, 4/22.old.

[56]V.ö.: Robert *Blauner:* Allenation and Freedom, Chicago–London. 1964. 182.old.

[57]V.ö.: például az Institut für Sozialforschung automatizációs vizsgálatával.

[58]V.ö.: *Kern–Schumann:* idézett munka, 279.old.

[59]V.ö.: C. *Eckart* és mások: idézett munka, 6/43–52.old.

[60]Wolfgang *Litteh:* Die Stellung der Angestellten in der modernen Gesellschaft. Köln 1962. Bund Verlag, 56.old.

[61]Sebastian *Herkommer* és munkatársai: Intenieure und Technicher in der Industrie. Berlin 1975. (kézirat) 388. és 399.old.

[62]Ugyanott, 403.old.

[63]Niels *Beckenbach,* Hans-Joachim *Braczky,* Sebastian *Herkommer,* Thomas *Malsek,* Rudriger *Soltz,* Heiner *Stück:* Klassenlage und Bewusstseinformen der technisch-wissenschaftlichen Lohnarbeiter. Frankfurt 1973. Europäische Verlagsantalt 239.old.

[64]Siegfrid *Braun,* Jochen *Fuhrmann:* Angestelltenmentalität. Neuwied am Rhein 1970. Luchterhand Verlag 200.old.

[65]Ugyanott, 229.old.

[66]C. *Eckart* és mások: idézett munka, 5/68.old. Ugyanerre az eredményre jutott *Herkommer* vizsgálata is: idézett munka, 236.old.

[67]Ugyanott 5/80.old.

[68]Ugyanott, 6/28.old.

[69]V.ö.: *Herkommer* és munkatársai: idézett munka, 147.old.

[70]V.ö.: *Popitz* és munkatársai: idézett munka, 147.old.

[71]*Braun–Fuhrmann:* idézett munka, 459.old. (14 % nem válaszolt, vagy a fenti modellbe nem besorolható választ adott)

[72]C. *Eckart* és mások: idézett munka, 6/6–14.old.

[73]Ugyanott, 6/28 és 6/44.old.

[74]Ugyanott, A-8 és A-27 táblázat a tanulmány mellékletében .

[75]*Braun–Fuhrmann:* idézett munka, 492–518.old. (Az összes megkérdezettek 7 %-a nem adott értékelhető választ.).

[76]Ugyanott, 161.old. Természetesen az itt megfogalmazott hipotézis akkor lenne teljes egészében érvényes, ha a jelenlegi pozíciót is figyelembe vehetnénk, hiszen joggal feltételezhető, hogy az alkalmazottakon belül a munkásszármazásúak jelenleg alacsonyabb pozíciót foglalnak el, a kritikus „hozzáállásuk" is jórészt jelenlegi alacsonyabb pozíciójukból adódik. Erre vonatkozóan azonban nem állnak rendelkezésünkre adatok.

[77]V.ö.: W.F. *Neubauer.* Sozialpsychologie junger Angestellter, 1972. 142. old.

[78]Frank *Deppe* idézett munka, 198.old.

[79]Oscar *Negt* Sociologische Phantasie und empirisches Lernen. Frankfurt. 1971. 45–46.old.

[80]Wolfgang *Abendroth:* Die soziale der BRD und ihre politischen Entwicklungstendenzen, in: Abendroth: Antagonistische Gesellschaft und politische Demokratie, Neuwied am Rhein 1967. Luchterhand 17–47. old.

[81]V.ö.: Jochannes-Heinrich von *Heiseler,* Josef *Schleifstein.* Zur Bildung und Entwicklung von Klassenbewusstsein in der BRD, in: Klassenstruktur und Klassenbewusstsein in der BRD=Frankfurt, 1974. Verlag Marxitische Blätter, 40–45.old.

[82]*Kudera–Mangold–Ruff–Schmidt:* idézett munka, 39–40. old.

[83]Ugyanott, 36. old.

[84]Ugyanott, 31. old. Hasonló eredményre jutott a korábbi erlangen–nürnbergi vizsgálat is. Megállapítása szerint a munkások egyharmada semmiféle változtatást nem lát reálisnak, a másik kétharmadból a fele csak az igazságosabb részesedésben reménykedik az üzemen belüli haszonból, és a nagyobb beleszólási jogban, és csak egyharmada számít valamiféle össztársadalmi változásra. V.ö.: *Jaeger–Kühl–Schmidt:* idézett munka, 124–129.old.

[85]V.ö.: C. *Eckart* és mások: idézett munka, 6/55–56. old.

[86]V.ö.: J. *Heiseler,* idézett munka.

[87]C. *Eckart* és mások: idézett munka, 6/60. old.

[88] *Beckenbach* és mások: idézett munka, 74. old.

[89] C. *Eckart* és mások: idézett munka, 10/55. old.

[90] Lásd: Schumann és munkatársai: idézett munka, 164–167. old. Lényegében hasonló következtetésre jutott a dortmundi kutatók sztrájkkal kapcsolatos analízise is. Willi *Dzielak* és mások: Offene und verdeckte Konflikte im Betrieb, Materialberichte 1–4. Dortmund 1973. (kézirat). Ez a kutatócsoport Willi *Pöhler* vezetésével jelenleg újabb vizsgálatot folytat az üzemi viszonyoknak és konfliktusoknak a tudatra gyakorolt hatásáról. Ez első eredmények azonban – a kutatócsoport egyik vezetőjének, Wolfgang *Heidrichnek* tájékoztatása szerint – csak 1976-ban várhatók. Ehelyütt kell utalnunk arra is, hogy az utóbbi években általában is növekvő érdeklődéssel fordulnak a kutatók a konkrét üzemi viszonyok és a munkásmagatások összefüggésének kutatására. A már jelzett dortmundi vizsgálaton kívül lényegében ez a témája a Hans-Jürgen *Daheim* irányításával Regensburgban folyó kutatásnak (Arbeiterbewusstsein und Mitbestimmung Arbeitsplatz) és a W. *Mangold* irányításával megkezdődött erlangen-nürnbergi egyetem szociológiai intézetében folyó vizsgálatok (Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein) is.

[91] Lásd ehhez: Martin *Osterland:* Lebensgeschichtliche Ehrahrung und Gesellschaftliches Bewusstsein, Anmerkungen zur soziobiographischen Methode, Soziale Welt, 1973/4.

[92] *Schumannék* vizsgálata ugyanis egyértelműen azt mutatja, hogy a munkások és a vállalkozók közötti harc és ennek formáinak megítélése nem egyszerűen a harcokban való személyes részvételtől, hanem a küzdelmek kimenetelének sikerétől függ. „Hogy a munkások véleménye szerint a

szeptemberi sztrájk sikeres volt-e, vagy sem, az kevésbé az akciókban való személyes résztvételtől, inkább a konkréten tapasztalt javulástól függ. Nem a siker elérésének az útja, hanem maga a siker határozza meg a megítélést... Amennyiben azonban a követeléseket nem sikerült érvényesíteni, akkor az akcióban való személyes részvétel könnyebben eredményezi a negatív megitélést." (Idézett munka, 136. old.)

Jegyzetek „A szakszervezeti érdekképviselet dilemmái" című fejezethez

[1]A német szakszervezeti mozgalom történetének tömör összefoglalását a nyugatnémet irodalomban lásd. Hans Limmer: Die Deutsche Gewerkschaftsbewegung, DGB-Bundesvorstand, Düsseldorf 1973. Mindkét kiadvány a nyugatnémet szakszervezeti mozgalom hivatalos publikációi közé számítható.

[2]Mindezeket az adatokat lásd: Gewerkschaften und Klassenkampf-Kritisches Jahrbuch 75. (Hg: Otto Jacobi, Walter Müller-Jentsch Eberhard Schmidt) Fischer Verlag. Frankfurt 1975. 271.old. Az adatok az 1974 december 31-i állapotot rögzítik.

[3]Dieter Schuster: idézett munka, 129.old.

[4]A Német Szövetségi Köztársaság közigazgatásilag szövetségi tartományokra oszlik. Ezek a következők: Baden-Württemberg, Bayern, Berlin (Nyugat-Berlint a Német Szövetségi Köztársaság tartományának tekintik, ellentétben a négyhatalmi szerződésekkel), Hessen, Niedersachsen, Schleiswig-Holsstein, Nordrhein Westfalien, Rheinland-Pfalz, Saar. A szakszervezetek esetében mind a 16 iparági szakszervezet tartományi szinten szerveződik.

[5]A kérdés tartalmi elemzésére a későbbiekben a szakszervezetek tevékenységének elemzése kapcsán még visszatérünk. Egyelőre csak az érdekképviselet formális szerkezetének leírása a célunk.

[6]A jelenleg érvényes szabályozást az 1971. november 10-én Deutsches Bundestag által elfogadott új Betriebsverfassungsgesetz tartalmazza. Részletesen lásd: Reform der Betriebsverfassung. Der Bundesminister für Arbeit- und Sozialordnung kiadása. Bonn 1971 december.

[7]Az üzemi tanácsok történetéhez és jelenlegi szerepéhez lásd: Eberhard Schmidt: Die Rolle der Betriebsräte in der Gewerkschaftsbewegung, in: Gewerkschaften und Klassenkampf Kritisches Jahrbuch 73. Frankfurt 1973. 177–193. old.

[8]Das rote Gewerkschaftsbuch (1932), újranyomás in: Archiv Sozialistischer Literatur 5. Frankfurt 1967. 181. old.

[9]Eberhard Schmidt: idézett munka, 178. old.

[10]Eckart Teschner: Soziologische Aspekte der betrieblicher Lohnpolitik, Frankfurt 1975 (nem publikált disszertáció) 3. old.

[11]Ugyanott, 4. old.

[12]Ralf Dahrendorf: Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft. Stuttgart 1957. 234. old.

[13]V.ö.: Mitbestimmung–eine Forderung unserer Zeit. Düsseldorf 1971. felelős kiad: Heinz Oscar Vetter, 39. old.

[15] Lásd ehhez: Mitbestimmung als Kampfaufgabe, Hg.: Institut für Marxistische Studien und Forschungen. Köln 1971. Pahl-Rugenstein Verlag és Otto Schröder: Arbeiterkontrolle und Mitbestimmung, in: Ökonomische Theorie, politische Theorie, politische Strategie und Gewerkschaften. Frankfurt 1971. Verlag Marxistische Blätter 227–234.old.

[16] A két rendszer formai leírását és jogi szabályozását lásd: Die Mitbestimmung der Arbeitnehmer. Kiadó: Der Bundesminister für Arbeits- und Sozialordnung. Bonn 1974. Ez a kiadvány tartalmazza a kormány új törvényjavaslatát is.

[17] Ez a döntő vitakérdés a jelenlegi kormánykoalíción belül. Mig az SPD a szakszervezetek képviseletét szorgalmazza, addig az FDP úgy nyilatkozik, hogy a munkavállalók részvételének bővítését nem ellenzi, azonban nem helyesli a szakszervezetek úgyis „túlságosan" nagy hatalmának további növelését.

[18] A Német Szakszervezeti Szövetségbe szerveződött szakszervezetek mellett kisebb, jobboldali szakszervezetek is vannak a Német Szövetségi Köztársaságban. Ezek közül a jelentősebbek az alkalmazottakat tömörítő szakszervezet (DAG), amely az alkalmazottak speciális érdekképviselőiként akar feltűnni és a keresztény szakszervezetek (CBV CGD), amelyet a CDU-CSU koalíció hozott létre 1953-ban. Ezek a szakszervezetek azonban összességükben nem nagyon jelentősek, hiszen az alkalmazottak túlnyomó többsége is – a szakszervezeti tagok – a DGB szakszervezetek tagja, és csak igen kevesen tartoznak a DAG-hoz. A keresztény szakszervezetek vonatkozásában pedig utaltunk rá, hogy a munkasok között általában alacsony a CDU-CSU tagok aránya és ezeknek is többsége a DGB szakszervezethez tartozik, vagy pedig egyáltalában nem szakszervezeti tag.

[19]Az adatok forrása: Wolfgang Scheider: Betriebsratwahlen 1975. Gewerkschaftliche Monatshefte 1975/10. Az összesített adatok a 603. oldalon találhatók, az ágazati adatokat a 607–636. oldal részjelentéseiből állítottam össze.

[20]V.ö.: Walther Müller-Jentsch: Betriebsratwahlen 1975. in: Gewerkschaften und Klassenkampf. Kritisches Jahrbuch 75., 76. old.

[21]E. Schmidt: idézett munka, 184. old.

[22]V.ö.: Frank Deppe: Mitbestimmung, und Fremdbestimmung im Bewusstsein der Arbeiter. Blätter für deutsche und internationale Politik, 1969/3. 300. old.

[23]V.ö.: Urs Jaeggi: Kapital und Arbeit in der Bundesrepublik, Frankfurt 1974. 102–104. old.

[24]V.ö.: Joachim Bergmann, Otto Jacobi, Walther Müller-Jentsch: Gewerkschaften in der Bundesrepublik. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt–Köln 1975. 10–11. old.

[25]Josef Schleifstein: Neoreformistische Theorien und einige Probleme der Strategie der Arbeiterbewegung, in: Ökonomische Theorie, politische Strategie und Gewerkschaften; idézett kiadás, 60. old.

[26]A szakszervezeti programok kritikai elemzésénél Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch idézett könyvét használtam elsődleges forrásként (120–154. old.) A szakszervezeti programokról dokumentum-összeállítás és analízis található még: Gerhard Leminsky–Otto Bernd: Politik und Programmatik des Deutschen Gewerkschaftsbundes. Köln 1974. Bund-Verlag.

[27]DGB, Gründungskongress 1949. 318. old.

[28]DGB, Geschaftsbericht 1954–1955. 74–78. old.

[29]Bergmann, Jacobi, W.Müller–Jentsch: idézett mű, 134. old.

[30]Ugyanott, 149. old.

[31]Hans Limmer: idézett munka, 136. old.

[32]Dieter Schuster: idézett munka, 117–119. old.

[33]Ez a kategória a nyugatnémet baloldal egy része számára a jelenlegi társadalmi formáció jellemzésének kulcsa. A kategória egyrészt azt fejezi ki, hogy a jelenlegi társadalmi rendszer kapitalista társadalmi formáció és a tőkés társadalom egyik fejlődési fázisa, ugyanakkor elhatárolódást is jelent a kommunista baloldal koncepciójától, amely a jelenlegi társadalmi rendszert, mint állammonopolkapitalizmust jelöli meg. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a jelenlegi viszonyok között a jobboldallal – ideértve a szociáldemokrácia jobboldalát is – szembeni kritika a döntő, amit a frontok megoszlása is mutat, például a témát középpontba állító szociológiai kongresszuson. V.ö.: Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft. (HG. Th.W. Adorno) Stuttgart 1969. Enke Verlag.

[34]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 20. old. A következő elemzés az itt leírtakat követi.

[35]Lásd: ehhez E. Mandell: Systemkonforme Gewerkschaften? Gewerkschaftliche Monatshefte, 1960/6. 367. old.

[36]G. Bombach például kimutatja, hogy az állami jövedelempolitika nemcsak formális jogi értelemben, hanem gyakorlatilag is korlátozza a szakszervezetek autonómiáját a kollektív szerződések megkötésénél. V.ö.: Bombach: Möglichkeiten und Grenzen einer Vereinungspolitik; in: Lohnpolitik und Einkommerverteiligung (Hg. H.Arnd) Berlin 1967. 809–825. old.

[37]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 29. old.

[38]Ezúttal nem térhetunk ki annak részletesebb vizsgálatára, hogy milyen szerepet játszott a gazdaság és a politika szétválása a munkásmozgalomban a II. Internacionále idején, vagyis az, hogy a szakszervezetek elsősorban a gazdasági, a munkáspártok pedig a politikai érdekképviseleti letéteményesei.

[39]Ezek a kifejezések szerves részét képezik a szakszervezetek önértékelésének. Ld. Jochannes Kasnicick-Schmidt: Gewerkschaftliche Perspektiven und Probleme. Gewerkschaftliche Monatshefte, 1963/13. 351. old.

[40]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 103–104. old.

[41]Az adatokat részletesen lásd ugyanott, 355. old.

[42]V ö 110. old.

[43]V.o. Agratz: Die Lohnpolitik der Gewerkschaften. Gewerkschaftliche Monatshefte, 1950/10.

[44]A szakszervezeti bérpolitika fejlődéséről lásd Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 155–206. old.

[45]A meglehetősen bonyolult számítási módok megtalálhatók ugyanott. 110–115. old.

[46]Jörg Huffschmid: Die Politik des Kapitals. Frankfurt 1969. 14. old.

[47]Otto Jacobi: Einkommenspolitik kontra Lohnpolitik, in: Gewerkschaften und Klassenkapf. Kritisches Jahrbuch 72. Frankfurt 1972. 128. old.

[48]V.ö.: W. Krelle–J. Schmuck–J. Siebke: Überbetriebliche Ertragsbeteiligung der Arbeitnehmer, Tübingen 1968. 2. köt. 489. old.

[49]V.ö.: Bretschneider, Hurmann, Schumann, Schnakel: Handbuch Einkommens-, Vermögens- und sozialpolitischer Daten. Köln 1972. 51. old. Más megközelítésben még a szerződéses bérek – az 1962-es adatokat 100 %-nak véve – már 1974-re 246 %-ra emelkedtek, addig a tényleges bérek emelkedése 283 % volt. (V.ö.: Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, 1975 november. 67. old.

[50]Eckart Teschner: idézett munka, 37. old.

[51]Ugyanott, 44. old.

[52]Ugyanott, 41. old.

[53]Ugyanott, 58–59. old.

[54]V.ö.: B. *Lutz* 1958-ban végzett empirikus kutatásának újabb kiadásával. B. *Lutz:* Krise des Lohnanreises. Frankfurt–Köln 1975. 335. old.

[55]*Teschner:* idézett munka, 88. old.

[56]Ugyanott, 5. old.

[57]Ch. *Eckart* – R. *Herding*–U. *Jaerisch*–K. *Jepp*–B. Kirschlechner: Sozial Ungleichkeit und materiale Ansprüche. Frankfurt 1970. 135. old.

[58]Claus *Offe:* Leitungsprinzip und industrielle Arbeit. Frankfurt 1970. 135. old.

[59]V.ö.: Monatsberichte der Deutschen Bundesbank. 1975 november. 67. old.

[60]Teschner vizsgálata szerint a munkások átlagosan 1 DM órabéremelkedés esetén változtatnak munkahelyet. V.ö.: idézett munka, 213. old.

[61]*Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch:* idézett munka, 207. old. Másfelől arra is utalnunk kell, hogy ezek a számok még sokkal alacsonyabbak Hollandiában (0.15 millió), vagy Svédországban (0.2 millió).

[62]A Német Szövetségi Köztársaság sztrájkmozgalmának elemzéséhez a következő irodalom nyújt tájékoztatást. D. *Albers*, W. *Goldschmidt*, P. *Oehlke:* Klassenkampfe in Westeurope. Hamburg 1971. E. Kalbitz: Die Entwicklung von Streiks und Aussperrungen in der BRD, Gewerkschaften und Klassenkampf. Kritisches Jahrbucg. 1973. Kurt Steinhaus:

Streiks in BRD 1966–74. Frankfurt 1975. IMSF (szerk.) Die Septemberstreiks 1969. Frankfurt 1969.

[63]E. Teschner: idézett munka, 17. old.

[64]Az érvényes munkajogi szabályozás szerint a sztrájk társadalmilag csak akkor adekvát, azaz csak akkor felel meg a társadalmi együttélés társadalmi-etikai rendjének, ha 1. valamelyik szakszervezet hirdeti meg; 2. követelései kollektív szerződésben rögzítettek; 3. a kollektív szerződésben vállalt kötelezettségek keretein belül maradnak; 4. csak végső megoldásként jöhetnek szóba és 5. a sztrájk alatti cselekedetek nem ellenkeznek a sztrájkjoggal. (V.ö. *Hueck-Nipperdeg:* Lehrbuch des Arbeitsrechts. 2.köt. Berlin–Frankfurt 1957. 641. old. (A nem szakszervezet által meghirdetett spontán sztrájkok tehát vad sztrájknak minősülnek.)

[65]Az 1969 szeptemberében kitört nagyarányú spontán sztrájkmozgalom elemzéséhez lásd: IMSF (szerk.) Die Septemberstreiks 1969. id. kiadv. Egy másik jelentős empirikus vizsgálat (M. Schumann–F. Gerlach–A. Gshlössl–P. Milhoffer: Am Beispiel des Septemberstreiks, Europäischhe Verlagsanstalt, Frankfurt–Köln 1971), amelyet a göttengeni SOFI intézet folytatott le, az 1969-es sajátos politikai körülmények (nagykoalíció a kormányon, választási harc, az 1968-as párizsi események hatása) mellett gazdasági okként a következő tényezőket mutatja ki: „Egyik oldalról a munkások – miután az 1967-es recesszió idején gazdasági helyzetük bizonytalansága különös módon jelent meg előttük – az 1969 nyaráig tartó konjunkturális fellendülésben a korábbi konjunkturális fellendüléssel összevetve eddig ismeretlen módon voltak megkárosítva. Mivel másik oldalról a túlórák növekedése alapján a munkaigénybevétel megnőtt, a munkásoknak különösen jogtalannak kellett látniok inadekvát részesedésüket a gazdasági fejlődés eredményeiről." (30. oldal) A vizsgálat ezen túl

azt is megmutatja, hogy a sztrájkban való részvételnek voltak az egyes ágazatok, üzemek, régiók helyzetével összefüggő specifikus okai is. (26–48. old.) Az IMSF vizsgálata ezen túl arra is rámutat, hogy a sztrájkokban a szakszervezetek politikájával szembeni elégedetlenség is szerepet játszott és ezen keresztül a rendszeren túlmutató követeléseket is figyelembe kell venni. (Idézett munka, 15–29. old.) A sztrájkokban való részvételt illetően különböző adatok állnak rendelkezésre, az IMSF becslése szerint 532 308 (45–47. old.), a SOFI becslése szerint 230 000 (7. old.) munkanap esett ki, de az általános adatokkal összevetve ez mindenképpen igen nagyméretű sztrájknak számít.

[66]R. *Kalbitz:* idézett munka, 174. old. A sztrájkmozgalom elemzése alapján egyes kutatók az „intézményesített osztályharc" krízisére következtetnek. Lásd például: Dietrich Hoss: Die Krise des „Institutionalisierten Klassenkampfes", Frankfurt–Köln 1974. Europäische Verlagsanstalt.

[67]M. Schumann–F. Gerlach– A. Gschlössl– P. Milhoffer: idézett munka, 64. old.

[68]C. Eckart, R. Herding, M. Jaersich, K. Japp, B. Kirschlechner: idézett munka, 7/4. old.

[69]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: 359. oldal. 1973-as adatok szerint az 22 733 000 bérből és fizetésből élő közül 7 168 000 a szakszervezeti tag (31,5 %). 1974. december 31-én azonban a szakszervezeti tagok száma 7 405 760 fő volt, és a foglalkoztatottak száma nem emelkedett, ezért jogos egyharmados szervezettségről beszélni. (Vö. Gewerkschaften und Klassenkamp. Kritisches Jahrbuch 75. Idézett kiadás, 271. old.

[70]Az alkalmazottaknál is ez a tendencia, ahol még az is szerepet játszik, hogy nemcsak az összszervezettség nagyobb a nagyüzemekben, hanem itt lényegesen több a DGB szakszervezethez tartozó alkalmazott, és a munkásérdekektől elhatárolódó DAG inkább csak a kisüzemek alkalmazottaiból nyeri tagságát. V.ö.: Siegfrid Braun–Jochen Fuhrmann: Angestellt enmentalität, Nauwied am Rhein 1970. Luchterhand 417–418. old.

[71]C. Eckart és mások: idézett munka, 7/5. old.

[72]Joachim Bergmann, Walter Müller-Jentsch: Gewerkschaften in der BRD II. kötet, Gewerkschaftliche Lohnpolitik im Bewusstsein der Funktionäre. Frankfurt 1976. (még nem publikált kézirat) 237.

[73]Ugyanott, 75. old.

[74]V.ö.: C. Eckart és mások: idézett munka, 7/28-29. old. Hasonló következtetésre jut Schumann és munkatársainak vizsgálata is. (idézett munka, 347. old.)

[75]V.ö.: Braun–Fuhrmann: idézett munka, 347. old.

[76]V.ö.: Bergmann, Müller-Jentsch: idézett munka, 198–216. old.

[77]Lásd: ehhez például: C. Eckart és mások: idézett munka, 6. fejezetét. H. Popitz és munkatársai: Das Gesellschaftsbild der Arbeiter, Tübingen 1975. 237. old. Hermann Jaeger és mások: Gesellschaftliches und Politisches Bewusstsein von Arbeitern. Erlangen 1972 (kézirat) 91–123. old. Kudera–Mangold–Ruff–Schmidt: Zum Gesellschaftlichen und Politischen Bewusstsein von Industriearbeitern. Erlangen 1975 (kézirat) 46.

old. A társadalomképre, az osztálytudatra, az egyenlőtlenségeknek a tudatban tükröződésére külön tanulmányban szeretnénk részletesen kitérni, ezért itt a részletesebb analízist mellőzöm.

[78]V.ö.: Ch. Eckart és mások: idézett munka, 7/15/ old. Tegyük ehhez mindjárt hozzá, hogy az erre a kérdésre adott válaszok szoros korrelációt mutatnak a szakszervezetek fontosságáról mondott véleményekkel. Az egyéni stratégia választása általában a szakszervezet elutasításával jár együtt, míg azok közül, akik fontosnak tartják a szakszervezeteket, csak 7 % nyilatkozott úgy, hogy konfliktusszituációban egyénileg próbálná megoldani problémáit.

[79]Frank Deppe: Das Bewusstsein der Arbeiter. Köln 1971. Pahl-Rugenstein Verlag. 249. old.

[80]Deppe az osztálytudat kifejlődésének négy stádiumát különbözteti meg Alein Touraine elméletéből kiindulva a tárgyi tudatot, a helyzettudatot, a munkástudatot és az osztálytudatot. V.ö. idézett munka, 198. old.

[81]Idézi Deppe 249–250. old. Az eredeti A. Touraine: La conscience ouvriere. Paris 1966. 280. old.

[82]Deppe: idézett munka, 250. old.

[83]Schumann és munkatársai: idézett munka, 66. old.

[84]C. Eckart és mások: idézett munka, 7/43. old.

[85]Ugyanott, 7/30–38. old.

[86]Schumann és munkatársai: idézett munka, 77. old.

[87]Ugyanott, 142. old.

[88]Ezzel kapcsolatban egyrészt az figyelemre méltó, hogy az idézett vizsgálat szerint szinte teljesen hiányzik a szerzett tapasztalatok tudatos feldolgozása, és a sztrájk tapasztalatai a társadalomkép egészét egyáltalán nem módosították. (V.ö. ugyanott, 139. old.) Másfelől egy másik vizsgálat eredményeiből kiderül, hogy jóllehet a sztrájkot mind egy magas szakszervezeti szervezettségű üzem, mind pedig egy alacsony szervezettségű uzem dolgozóinak a fele utasítja el, az utóbbiak azonban ezt a vad sztrájk illegális voltával, a szervezett munkások pedig a vad sztrájk szervezetlenségével indokolják. (V.ö. Kudera–Mangold–Ruff–Schmidt: idézett munka, 27–28. old.

[89]1971-ben az elmúlt 25 év legjelentősebb és legnagyobb méretű sztrájkjára került sor. A résztvevők száma meghaladta a félmillió főt és a kieső munkanapok száma 4,5 millió volt, míg korábban az egy évben kieső munkanap száma maximum az 1957-es 2,38 millió nap volt. V.ö. Jacobi, Müller-Jentsch, Schmidt (szerk.) Gewerkschaft und Klassenkampf. Kritisches Jahrbuch 75. Idézett kiadás, 272. old. A sztrájk rövid összefoglaló elemzését lásd: Otto Jacobi: Gewerkschaftliche Tarifpolitik in der Bundesrepublik. Kursbuch. 38. 1974. 60–61. old. Ugyanennek az évnek júniusában és júliusában a vegyiparban is jelentős sztrájkmozgalom volt. Erről lásd Heiseler, Knipping, Leiswitz: Über die Streiks in der chemischen Industrie, IMSF Informationsbericht, Nr. 7. Frankfurt am Main é.n.

[90]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 322–325. old.

[91]Ugyanott, 326. old.

[92]V.ö. Ugyanott, 317–321. old.

[93]V.ö. különösen Goetz Briefs: Zwischen Kapitalizmus und Syndikalismus. Bern 1952. Briefs legújabb publikációja ebben a témakörben: Gewerkschaftsprobleme in unserer Zeit. Frankfurt 1968.

[94]Ugyanott, 22. old.

[95]Ugyanott, 112–115. old.

[96]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 311. old.

[97]Ezért hangsúlyozta Josef Schleifstein, az IMSF igazgatója a szakszervezeti politikával kapcsolatos vitában, hogy „ha a társadalmi-partneri irányzattal szemben hatékonyan akarunk harcolni, akkor világosan kell látni, hogy az anti-bürokratikus frazeológiával még nem sokat lehet elérni." Ökonomische Theorie, politische Strategie und Gewerkschaften", idézett kiadas, 272. old.

[98]Frank Deppe: idézett munka, 251. old. Lásd ehhez még a kommunista álláspont tömör megfogalmazását: Werner Perschik, Josef Schleifstein, Helmut Schluter. Der gewerkschaftliche Kampf der westdeutschen Arbeiterklasse. Das Argument 62. 1970/22.

[99]Bergmann, Jacobi, Müller–Jentsch: idézett munka, 296. old.

[100]Bergmann, Müller-Jentsch: idézett munka, 89. old.

[101]Ugyanott, 85–93. oldalon található táblázatok.

[102]Bergmann, Jacobi, Müller-Jentsch: idézett munka, 296. old.

[103]Wolfgang Schneider: idézett munka, 606. old.

[104]Ebből egyesek azt a következtetést vonják le, hogy a kvalifikált dolgozók munkásmozgalma mellett ki kell építeni az alulprivilegizáltak munkásmozgalmát, amely egyedül képes a tényleges forradalmi érdekek képviseletére. (V.ö.: Karl Heinz Roth: Die „andere" Arbeiterbewegung. Frankfurt 1974). Még messzebb megy Manuel Bridier, aki egyenesen azt a következtetést vonja le, hogy a képzettebb, jobb helyzetű munkás- és alkalmazotti rétegek, akik egy új burzsoáziát képeznek, hajtják uralmuk alá a munkásmozgalmat, amely így ennek a feltörekvő burzsoáziának a képviselőjévé válik. (V.ö. Manuel Bridier: Neue Arbeiterklasse oder neue Bourgeoisie? Neue Kritik 1966/36–37. old. 40–45. old., valamint: Deppe: Die neue Arbeiterklasse. Frankfurt 1970. 125–126.old. (Ennek a nézetnek különösen azért nagy a politikai veszélyessége, mert ténylegesen – szubjektív szándéktól függetlenül – a tőke és a munka ellentéte helyébe a munkásosztályon belüli ellentéteket helyezi alapvető társadalmi ellentmondásként.)

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 5.

I. Проблемы социальной структуры ..... 7.
Классовая структура контр- расслоение ..... 7.
Классовая структура без классов ..... I8.
Изменения структурных условий при современном капитализме ..... 23.
Классовая структура Федеративной Республики Германии ..... 3I.
Неравенство и классовая структура ..... 43.

2. Социальная картина и классовое сознание .... 53.
Методологические проблемы исследования сознания ..... 53.
Нивелирование или классовое общество ..... 59.
Обуржуазивание и инструментальная ориентация 65.
К вопросу сознания служащих ..... 69 .
От объектного сознания до классового сознания 77.

3. Вопросы профсоюзного представительства интересов ..... 83.
Двойная система представительства интересов 83.
К характеристике профсоюзной политики ..... 94.
Ожидания и образы действия ..... I06.
Дилеммы представительства интересов ..... II2.

Вместо суммирования - разговор ..... II6.
Системный фактор или контрвласть ..... II6.

Примечания I29.

Inhaltsverzeichnis

Vorwort

1. **Die Probleme der Gesellschaftsstruktur**

Klassenstruktur kontra Schichtung
Klassenstruktur ohne Klassen
Die Wandlungen der strukturellen Bedingungen im modernen Kapitalismus.
Die Klassenstruktur der Bundesrepublik Deutschland
Ungleichheit und Klassenstruktur

2. **Das Gesellschaftsbild und das Klassenbewusstsein**

Die Probleme in der Methodologie der Bewusstseinsforschung
Nivellierung oder Klassengesellschaft
Die Verbürgerlichung und die instrumentale Orientierung
Zur Frage des Angestelltenbewusstseins
Vom gegenstandlichen Bewusstsein bis das Klassenbewusstsein

3. **Die Frage der Gewerkschaftsinteressenvertretung**

Das doppelte System der Interessenvertretung
Zur Charakterisierung der Gewerkschaftspolitik
Erwartungen und Attitüde
Dilemmata der Interessenvertretung
Eines Gesprach statt der Zusammenfassung

Systemsfaktor oder Gegenmacht

Notizen

25,– Ft